
אני וּמְשַׁפְּחָתִי – אני וחבריי מדריך למורה

נושא בלימודי מולדת, חברה ואזרחות
לכיתה ב'
לבית הספר הממלכתי והממלכתי דתי

זיוה לוריא-מימוני

משרד החינוך התרבות והספורט

אישור מס' 2304

כנרת בית הוצאה לאור

כתיבה: זיוה לוריא-מימוני
ייעוץ בעריכה, פדגוגיה ודידקטיקה: בינה גלר-טליתמן
ייעוץ אקדמי: פרופ' נעמה צבר-בן יהושע
עריכה מגדרית: ד"ר צפריה שחם
התאמות לממלכת-י-דתי: רינה גאון
עריכה לשונית: יהודית נווה
עישוב: אמרי זרטל, סיון טולדו

הספר מאושר ע"י גף אישור ספרי לימוד במשרד החינוך,
אישור מס' 2304 מיום 20.5.08

© כל הזכויות שמורות לאקו"ם ולמחברים:
אטלס יהודה - שני חברים
אליגון תלמה וטליתמן בינה - לא בא לי
תאונות בבית צריך למנוע / לילי הימן, זיוה מימוני - כל הזכויות שמורות למשרד
החינוך התרבות והספורט; הלילה בחלום / מלכה צירלין איש איש ומשפחתו,
מעלות - כל הזכויות שמורות למשרד החינוך התרבות והספורט

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.
נדפס בישראל 2008

© 2008 כנרת, זמורה-ביתן, דביר - מוציאים לאור בע"מ

תוכן העניינים

4	פתיחה
6	נקודות המוצא לכתיבת ספר הלימוד
8	העקרונות והמטרות שהנחו את כתיבת הספר
10	מה בספר הלימוד?
14	פרקי הלימוד: פירוט דידקטי
55	רשימת מקורות להרחבה ולהעשרה

פתיחה

ספר הלימוד **אני ומשפחתי** – **אני וחבריי** נכתב על פי תכנית הלימודים החדשה **מולדת, חברה ואזרחות** לכיתות ב־ד ופורסמה בתשס"ג.

ספר זה מהווה בסיס מרכזי ללימוד הנושא על פי התכנית בכיתה ב' וזה ראשיתו של לימוד על החברה, מרכיביה ותפקודיה, על תופעות ושינויים בסביבה, אך בעיקר מתמקדת מסגרת הלימוד במעגלי ההשתייכות השונים ההולכים ומתרחבים:

בכיתה ב' מתמקדים ב"אני", במעגלי ההשתייכות הקרובים – אני והמשפחה, אני והחברים שלי בכיתה.

בכיתה ג' מתמקדים במעגלי ההשתייכות המתרחבים – חברי הכיתה ותלמידי בית הספר, תושבים בשכונה ובקהילה, ומתמקדים בסביבה הפיזית המתרחבת.

בכיתה ד' מתמקדים במעגלי ההשתייכות של תושבי היישוב ואזרחי המדינה ובסביבה הפיזית של היישוב שבו חיים התלמידים.

יחד עם זאת, בכל דרגות הכיתה מתייחסים למעגלים הרחבים יותר, אך במינון שונה. המטרה – להבנות אצל הלומדים את ההבנה של השתייכותם למעגלים שונים – קרובים ומתרחבים.

כתיבת ספר זה מתבססת על התפיסה הרעיונית של התכנית: על המטרות והעקרונות, על תרומת תחומי הדעת, על התכנים המוצגים בצירים ובמודולות הבונות אותם, ועל אבני היסוד.

תפיסת כותבי תכנית הלימודים את המושג **מולדת** אינה תפיסה לשונית כפשוטה, אלא תפיסה ערכית-מושגית משמעותית. על כן השם מולדת אינו מובא במונחו הלשוני – ארץ הלידה של האדם (שורש המילה הוא י.ל.ד). עלינו להביא בחשבון שבכיתות לומדים ילדים שנולדו בארצות שונות שמבחינה לשונית ועובדתית הן מולדתן. אולם כעת הם חיים במדינת ישראל שהיא מולדתם – **מולדת העם היהודי לדורותיו**. (מטרה 1 בתכה"ל "...מדינת ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית...")

למולדת יש משמעות ערכית ורעיונית מבחינה חינוכית: מדינת ישראל וארץ ישראל הן המקום בן אנחנו ובני משפחתנו חיים ומזדהים איתו בזמנים טובים ובזמנים קשים, רואים בו את מרכז חיינו ומזדהים איתו בזמנים טובים ובזמנים קשים, רואים בו את מרכז חיינו והווייתנו ואוהבים אותו על מעלותיו ועל חסרונותיו. המולדת היא הנוף הפיזי והאנושי, הנוף התרבותי וההיסטורי שלנו. המולדת היא הסביבה שבה אנחנו מכירים ומעורים משחר ילדותנו ובחיינו הבוגרים. המולדת היא המקום שבו אנחנו חיים והוא מטביע את חותמו על אופיינו ועל התנהלותנו בחיי היום יום, בימי חג ומועד, במחשבה וביצירה הרוחנית, המדעית והתרבותית. אנו מושפעים מאירועי העבר הרחוק והעבר הקרוב, ממורשת היהודית לדורותיה

בנופי הארץ ומהעשייה של העם היהודי במולדתו במשך הדורות. כל אלה הם תבנית נוף המולדת, כדברי המשורר שאול טשרניחובסקי – "כי האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו".

כל אלה הם מושגים ורעיונות מופשטים שאינם נלמדים באופן ישיר בכיתה ב. אולם ההבנה שהמולדת היא הבית, היישוב וסביבתו, המדינה ונופי הארץ וכל הקשור בהם נלמדים בהדרגה בכיתות ג-ד במסגרת מולדת חברה ואזרחות ובהמשך הלימודים בלימודי גיאוגרפיה וסביבה, ידיעת הארץ, תנ"ך, היסטוריה, טבע, ספרות עברית ושפה, ועוד וכמובן במסגרת של פעילות חוץ-כיתתית.

במהלך הלימוד הלומדים יתנסו בפעילויות המכוונות להכרת הסביבות הקרובות והמתרחבות שלהם – האנושית והפיזית, כדי להכירן, להתמצא בהן ובעיקר כדי לפתח יחס של איכפתיות, מעורבות ועשייה למען הסובב אותם, כפי שמטרה 3 מציבה בתכנה"ל.

מן הראוי לציין שהספר נכתב עבור בית הספר הממלכתי והממלכתי דתי כדי לשלב ולשתף את כלל הלומדים היהודים בנושא, כפי שתכנית הלימודים מדגישה. על כן רוב הספר וכן המדריך למורה מיועדים לכלל המורים בבתי הספר, אולם מטבע הדברים יש שונות בתפיסות, לדוגמה הפרק הדין בשבת ובמועדים. הלימוד אינו עוסק בהלכות ובמצוות שבת ובמקורותיה, אולם המורים יכולים להרחיב על פי שיקול דעתם.

חשוב לזכור: כל מידע שיביאו התלמידים על עצמם ועל משפחתם הוא פנימי ואין לחשוף אותו ולעשות בו שימוש שעלול לפגוע בילדים או בבני משפחתם. חשוב לשמור על צנעת הפרט ועל כבודם של הלומדים. יש להסביר זאת לתלמידים בראשית הלימוד.

הספר והמדריך למורה מיועדים לכלל הלומדים בבתי הספר הממלכתי והממלכתי דתי. במדריך למורה נכללו הצעות והרחבות רלוונטיות למורים המלמדים בבית הספר הממלכתי דתי (בחמ"ד).

נקודות המוצא לכתיבת ספר הלימוד

נקודת המוצא המרכזית לכתיבת פרקי הלימוד, התכנים והפעילויות הלימודיות שנכללו בספר היא מהמקום האישי של הלומדים אל מעגלי ההשתייכות המתרחבים ואל הסביבות החברתיות והפיזיות המתרחבות, כפי שמודגש בתוכנית הלימודים עמ' 5-6.

1. **"מקום הפרטים בחברה וקשרי הגומלין ביניהם"**. גיבוש הזהות של הלומדים במעגלי ההשתייכות השונים: במשפחה, בכיתת הלימוד ובמסגרות חברתיות אחרות שאליהן הם שייכים ובהן הם משתתפים. גיבוש הזהות האישית והקולקטיבית / המשותפת מתבצע באמצעות המפגש המשמעותי של הלומדים עם האחרים בסביבתם הקרובה, באמצעות בנייתם של קשרי גומלין – התחשבות, ויתור, שיתוף במחשבה וברגשות, מתן עזרה הדדית, קבלה ונתינה, הבנת האחרים, הבעת דעה על תופעות, ניסיון לפתור בעיות בדרך של דיאלוג – בין הלומדים לבין חברים אחרים במעגלי ההשתייכות שלהם. גישה זו מעוגנת בעולם התוכן היהודי המכוונת למחויבות חברתית הנובעת ממצוות שבין אדם לחברו.

כל אלה תוך שמירה על ה"עצמי", על האוטונומיה האישית ועל היכולת להביע את עצמם בנסיבות שונות בפתיחות ובאופן עצמאי.

2. **"הכרת הסביבה במובן הערכי, כדי לחזק את זיקת הלומדים למקום שבו הם חיים ולמדינת ישראל"**. ראשיתה של התבוננות מכוונת ומושכלת בסביבה שבה חיים הלומדים. בכיתה ב הכוונה היא בעיקר לסביבת המשפחה, לבית המגורים ולכיתה. הכרת הסביבה הקרובה מאפשרת יצירת קשר אישי לתופעות החברתיות והפיזיות: לנוף האנושי ולנוף הטבעי והמבונה. הקשרים נבנים בממדים אחדים, כגון הממד הפרקטי – התמצאות בסביבה ותפקוד בה, הממד הערכי – התייחסות רגשית ומוסרית לסביבה וגילוי אכפתיות ומעורבות.

3. **"יסודות ראשונים לחיים ולהתנהגות בחברה דמוקרטית"**. ראשית הבנתם של ערכי היסוד בחברה דמוקרטית, כגון שמירה על הזכויות שלי ושל זולתי (התמקדות במספר זכויות ממסמך זכויות הילד), מתן זכות וקבלת זכות, הכרת האחר ומתן כבוד לאחר באשר הוא. הבנה שלצד זכויות קיימות גם חובות ויש למלא אחריהן, וכן שחברה מחוקקת חוקים וקבעה כללים ותקנות למען הסדרת החיים והמסגרות החברתיות.

4. **"הכרת סיפורי ראשונים כחלק מבניית הסיפור האישי והסיפור המשותף / הקולקטיבי וכחלק מבניית הזהות האישית"**. הכרת סיפורם של בני משפחות הלומדים (סבים וסבתות, הורים ואחרים), העלייה לארץ וההתיישבות בה. הסיפור האישי מהווה בסיס ראשוני להיכרות עם אירועים בסביבה הקרובה ובסביבה הרחבה, לחלקם של האנשים באירועים ובעשייה. בכיתה ב אין מלמדים היסטוריה, לכן אין מקום לעסוק בתאריכים ובגורמים לאירועים היסטוריים, אלא בסיפור האישי. הסיפור המשפחתי מהווה חלק מזהותם המתגבשת של הילדים ומהווה את התשתית לגיבוש הזהות היהודית-ישראלית.

5. **"הכנת הלומדים לחיים בסביבות משתנות ולמעורבות בסביבתם הקרובה"**. התייחסות לשינויים חברתיים המתחוללים בסביבה החברתית והפיזית של הלומדים והתמודדות עמם בחיי היום יום. הולדת תינוק במשפחה, לדוגמה, יוצרת מצב חדש, הן בתפקוד בני המשפחה, הן בסדר חיי המשפחה, ברגשות ובתחושות של הילדים כלפי התינוק/ת הנולד/ת. כמו כן מתחולל שינוי פיזי בסדרי בית המגורים.
- דוגמה נוספת לשינוי ולצורך להתמודד עמו: הצטרפות ילדים עולים לכיתה. השינוי חל הן אצל הלומדים הוותיקים והן אצל העולים החדשים. משני הצדדים נדרשת הבנה ביחס לשינוי שהם עוברים. כל אלה מחייבים למידה של התנהגות המקבלת או מאפשרת את ההתמודדות עם השינוי.
6. **"מעורבות הלומדים בתכנון הלמידה ובתכנון ההערכה וטיפוח כישורים להכוונה עצמית ולהבניית ידע חדש"**. הלומדים שותפים בתכנון ובהפקת חומרים ללימוד. הם מראיינים, אוספים מידע, מציעים דרכי סיכום ומציגים אותן. ההערכה מתבצעת בשיתוף הלומדים ובמתן משוב מידי על תהליך הלימוד ועל התוצרים. לדוגמה, הלומדים יכינו אלבום משפחתי, יתכננו, יעצבו ויעריכו את התוצר הסופי שלהם.
7. **"לימוד בסביבות מגוונות ולימוד ממקורות מגוונים – סביבות שבתוך בית הספר וסביבות שמחוץ לבית הספר"**. הלימוד יתמקד בהבאת מידע מהסביבה הקרובה ללומדים: ראיונות עם בני משפחה, תצפיות בבית המגורים ובסביבתו, הבאת תעודות ומסמכים, תצלומים וסיפורים של בני משפחה, הכול בהתאם ליכולתם.
8. בטקסטים שבספר משולבות באופן אינטגרלי **אבני היסוד** שהוגדרו בתכנית הלימודים. הפעילויות הלימודיות מבהירות ומרחיבות את ההבנה של המושגים ושל הרעיונות המהווים את אבני היסוד.

העקרונות והמטרות שהנחו את כתיבת הספר

עקרונות עיקריים:

(בהלימה לעקרונות תכנית הלימודים **מולדת חברה ואזרחות**, ראו שם, עמ' 25).

1. רלוונטיות לצורכי הלומדים ולצורכי החברה והזמן
- א. התכנים והפעילויות בספר מתמקדים במעגלי ההשתייכות של הלומדים. מעיסוק ב"אני" עובר הספר למעגל הראשון – המשפחה (עיקרו של הספר), וממנו למעגל ההשתייכות השני – חברי הכיתה. בהמשך יעסקו הלומדים במעגלי השתייכותם הרחבים יותר – תושבי היישוב ואזרחי מדינת ישראל. כך מכירים הלומדים את כל מעגלי ההשתייכות שלהם, אך מתמקדים במשמעותי ביותר – המשפחה.
- ב. טקסטים ופעילויות משמעותיים ורלוונטיים לילדים. הספר מציע פעילויות ומביא קטעי קריאה המתייחסים למפגשים בין אישיים עם בני המשפחה ועם החברים, וחושפים מערכות יחסים משמעותיות בחיי היומיום. הטקסטים מציגים תיאורי מקרה מחיי היומיום ומעולמם של הלומדים. מוצע למורים בחמ"ד לנהוג על פי שיקול דעתם בבחירת טקסטים רלוונטיים לנושאי הלימוד ולהיעזר ב: קווים מנחים למדיניות החינוך הממלכתי דתי (תשרי התשנ"ג, 1992) כפי שכתוב: "...יש להעמיק בעיון בטקסטים רלוונטיים ולהתחשב בכל לומד בנפרד, על בעיותיו, על קושיותיו ועל התלבטויותיו..." סעיף ג' עמ' 29.

2. שילובים – אינטגרטיביות

עקרון השילוב / האינטגרטיביות בתכנית מתייחס לשני היבטים:

- א. שילוב במעגל הפנימי, בין תחומי הדעת שבתכנית.
- ב. שילוב במעגל החיצוני, בין מקצועות ההוראה בבית הספר.

הביטוי להיבטי השילוב האלה בספר:

- א. במעגל הפנימי – שילוב בין המודולות משלושת הצירים. במעגל החיצוני – שילוב החינוך הלשוני ופרקים מספרות ילדים, כמו כן משולבים פסוקים מהמקרא, פתגמים, ביטויים ואמרות ממקורות היהדות. המורים בחמ"ד יגדירו מהם התכנים המרכזיים בתחום היהדות שאותם תלמידי כיתה ב אמורים ללמוד. "...מן ההכרח לסמן תכנית מינימום בתחומי היהדות, שתכלול בין היתר מושגי יסוד ותלמד כחובה לכל התלמידים." קווים מנחים לחמ"ד, עמ' 29). בנוסף, מוצע שימוש מושכל במחשב ושילוב יצירה אמנותית כדי להעשיר את הלימוד ולאפשר מתן ביטוי בכלים מגוונים ובהתייחסות ליכולות וכישורי למידה שונים של ילדים שונים.

ב. מעורבות אישית חברתית:

הפעילויות המוצעות מכוונות לנטילת חלק פעיל ומשמעותי במסגרת המשפחתית ובקשרים עם בני המשפחה ועם החברים לכיתה. **המעורבות האישית** אמורה להתבטא בשינוי ההתנהגות במצבי קונפליקט ואי הבנה ובעת היתקלות בבעיות, במתן כבוד לזולת, בהתחשבות הדדית, בהגשת עזרה ובויתור על הרצון האישי למען האחרים.

3. מהקרוב אל הרחוק

הלימוד הוא מן הקרוב אל הרחוק, מהסביבה הטבעית, הראשונית והמוכרת של הלומדים, כמו המשפחה ובית המגורים, אל סביבות רחוקות יותר ומופשטות יותר, כמו היישוב והמדינה.

פרקי הלימוד פותחים ב"אני": היכרות עם מכלול הרצונות, הרגשות וההתנהגויות של היחיד/ה.

הכרת ה"עצמי" פירושה: **ה"אני" הוא מרכיב משמעותי בהתפתחות האישית והחברתית.**

בהמשך מתייחס הספר להכרתו ולהבנתו של מעגל השתייכות המשמעותי הראשון – **המשפחה.**

במשפחה, על מרכיביה ומאפייניה, מגבשים הלומדים את זהותם החברתית ומתנסים לראשונה באינטראקציה בין-אישית (חיובית ושלילית) הבונה את זהותם האישית-חברתית.

מעגל השתייכות רחב יותר הוא **חברי הכיתה**. עמם יוצאים הלומדים מהמסגרת הטבעית ומתחילים לתפקד במסגרות חברתיות חדשות. במעגלי השתייכות המתרחבים, הלומדים מתחילים לצאת מהגישה האנוכית (האגוצנטרית) האופיינית לילדים קטנים, ומתחילים לפתח יחסים שהחברותיות במרכז/סוציוצנטריים, שילוו אותם לעתיד.

בהמשך הולכים המעגלים ומתרחבים, ומקיפים את **תושבי היישוב** ולאחר מכן את **אזרחי המדינה ותושביה.**

בכיתה ב מעניק המפגש עם מעגלים אלה חשיפה ראשונית בלבד.

4. חשיפה ללימוד אקטיבי:

הספר מכוון ומפנה את הלומדים ליטול חלק בפעילויות למידה מצד אחד, ולמלא משימות שונות במסגרותיהם החברתיות (המשפחה ובית המגורים) ובסביבתם הקרובה (הכיתה, הדרך לבית הספר) מצד שני.

הלומדים יעסקו בהבאת מידע מסביבתם, יארגנו אותו ויעבדו אותו באופן עצמאי. הם יראינו את בני המשפחה, יערכו תצפיות וסיורים במקומות שונים וירכשו יכולות של איסוף מידע, ארגון ובהסקת מסקנות ממנו.

מה בספר הלימוד?

מבנה הספר

הספר נחלק למקורות מידע ולמשימות הוראה-למידה.

מקורות המידע מוצגים באמצעות תיאורי מקרה, שירים, הסברים, תצלומים, איורים ויצירות אמנות; המידע מהווה את בסיס הידע החדש ההולך ונבנה. **משימות ההוראה-למידה** מציגות משימות למידה אישיות וקבוצתיות, משימות שבהן הלומדים משוחחים, כותבים, משלבים פעילויות ממוחשבות ויצירתיות בתחומי אמנות שונים.

מבנה הפרקים ומה שבתוכם

הספר נחלק לארבעה פרקי לימוד ראשיים.

כל פרק כולל **סעיפי משנה** המציגים את הרעיונות, התכנים והפעילויות של הפרק ומסודרים **מן הקרוב אל הרחוק**: מהמרחב הפיזי והאנושי הקרוב אל המרחב הרחוק יותר. הרעיונות, יכולות החשיבה, המושגים והמיומנויות מתפתחים בשלבים – מהמוכרים והפשוטים לשלבים מורכבים יותר ואף מופשטים.

כל אחד מהפרקים מסתיים בפעילות יצירתית לסיכום נושאי הפרק:

הפרק הראשון מתייחס לזהות האישית, "אני" ומסתיים בהכנת תעודת הזהות שלי.

הפרק השני מתייחס למשפחה ולאורחות חייה ומסתיים בהכנת אלבום משפחתי.

בחינוך הממלכתי דתי יושם דגש על אמונה בה' ועל חינוך לתורה ולמצוות כדרך חיים (מתוך קווים מנחים לחינוך הממלכתי דתי, פסקה 1.1).

הפרק השלישי מתייחס לחברי הכיתה ומסתיים בהכנת חוברת הכיתה.

הפרק הרביעי מתייחס למעגלי ההשתייכות הרחוקים יותר – היישוב והמדנה – ומסתיים בהכנת תערוכה המציגה את המכלול: אני, משפחתי וחבריי – כולנו ישראלים.

א. היסודות המארגנים שסביבם בנויים הפרקים

הפרקים וסעיפי המשנה מאורגנים סביב **יסודות מארגנים**.

היסוד המארגן משמש בחומר הלימוד כ**ציר מארגן מרכזי** או כ**מוקד להוראה-למידה**.

בניית הפרקים סביב יסודות מארגנים מאפשרת למורים ליצור קשרים בין מטרות ההוראה-למידה לבין התכנים והפעילויות הלימודיות. **מטרות ההוראה-למידה** נועדו להגדיר מה יילמד ומהו ההישג הצפוי בסוף תהליך הלימוד.

היסוד המארגן נועד לארגן את הפעילות הלימודית בהלימה למטרות ולעקרונות שהוגדרו בתחילה. בכתבת ספר הלימוד נבחרו יסודות מארגנים לכל פרק או סעיף. המורים, בבואם להכין את פרק הלימוד או השיעור, יוכלו לשנות, בהתאם לצורכי הלומדים, למקום ולזמן הלימוד (על פי עקרון הרלוונטיות בתכנית הלימודים מולדת חברה ואזרחות, עמ' 27).

ב"פרקי הלימוד: פירוט דידקטי" (עמ' 14, כאן) מוצג **היסוד המארגן** לכל פרק ולכל סעיף בספר הלימוד.

בראשיתו של כל פרק ושל סעיף משנה **בספר הלימוד** מובאים היגדים "מה תלמדו". היגדים אלה מבטאים את **היסודות המארגנים** שסביבם בנויה יחידת הלימוד הנתונה.

לדוגמה:

מה תלמדו:

1. להכיר את עצמכם.
2. להציג את עצמכם בפני אחרים.
3. דברים חדשים שלא ידעתם על החברים שלכם.

היסוד המארגן של יחידת לימוד זו הוא **מיומנות וכישור** (תקשורת בין-אישית). זו אמנם גם מטרה שתושג על ידי הצבתה כיסוד מארגן באמצעות הפעילויות הלימודיות ותכני ההוראה-למידה.

ב. הצגת המידע בביטויי השונים

הסיפורים הקצרים ותיאורי המקרה מאפשרים ללומדים להכיר תופעות, בעיות והתרחשויות מחיי היומיום הנוגעות לחייהם ולסביבתם הקרובה. הסיפורים והתיאורים נועדו לאפשר ללומדים להזדהות עם הדמויות, לחוש כלפיהן אמפתיה, או לחלופין, כעס וביקורת. מומלץ שהמורה תקריא את הסיפורים והשירים.

ביאורי המילים שלצד הטקסטים מאפשרים לתלמידים להבין את המילים החדשות והבלתי מובנות.

מוצע למורים להביא דוגמאות לשימוש במילים המבוארות כדי לבחון אם הן אכן מובנות לתלמידים. אחת הדרכים לבחון זאת היא באמצעות הבאת דוגמאות מהקשרים שונים. רוב המילים המבוארות הן גם **אבני היסוד** שבבסיס התכנית מולדת חברה ואזרחות.

השיחה מיועדת לדיון בבעיות, ברעיונות ובשאלות העולים מהטקסטים לאחר קריאת הסיפורים והתיאורים. חשוב לקיים שיחה שראשיתה בהתרחשות המוצגת, ולאחריה דיון שיעלה בעיות ואירועים דומים מחיי הלומדים ומהתנהגותם במצבים דומים. מבנה השיחה מתבסס תחילה על קריאת הסיפורים, תיאורי המקרה או על המידע המוצג. בהמשך, הדיון יתמקד בהצגת עמדה או שיתוף בחוויה אישית, בדעה ובמחשבה של התלמידים בהקשר לסוגיה או לבעיה שהוצגה. במקביל, בהאזנה ולאחר מכן בתגובה לדברים שנאמרו בשיחה, בדו-שיח או ברב-שיח, שבמהלכו יתייחסו התלמידים לדברי חברים – לחיוב או לשלילה (ראו בתכנית הלימודים **חינוך לשוני, הישג נדרש 1 – האזנה ודיבור, עמ' 11**).

המורים יכולים לנהל את השיחה על פי תפיסתם והכרתם את התלמידים, אולם חשוב לנהל ברוח מטרות התכנית ועקרונותיה.
חשוב לציין בפני התלמידים שיש להתייחס בכבוד לדברי חבריהם.

השירים שנבחרו רלוונטיים לסוגיות ולתכנים, והם מאפשרים ללומדים להתוודע לסוגה אחרת המתייחסת לאותן חוויות, בעיות והתרחשויות באמצעים אמנותיים.

איורי עלילון (קומיקס) מוצגים בין הטקסטים. מוצע לעבוד עם הילדים על סוגה זו (ראו בתכנית הלימודים **חינוך לשוני**, עמ' 53).

בספר משולבות **תמונות אמנות**, והן נועדו ליצור חוויה אמנותית מעשירה ומרחיבת אופקים.
חשיבות רבה ניתנת להיכרות עם יצירות אמנות שונות, המעשירות את החוויה הלימודית וחושפות את הלומדים לפן נוסף של המרחב הנלמד.

לגריקה בספר הלימוד חשיבות רבה, והיא כוללת:
איורים מסבירים ומלמדים, כמו הכנת דיאגרמה, ראו עמ' 19 בספר.
איורים ותצלומים להמחשה ולהדגמה של רעיון מופשט.
איורים להפעלת הלומדים.
איורים ותצלומים שנועדו לסבר את העין, להנעים את הקריאה ואת הפעילות הלימודית וליצור חוויה אסתטית.

משימות הלימוד

חלק זה מיועד לכתיבת משימות הלימוד, לציור ולסרטוט.
המשימות אינן צמודות לכל קטע מידע, אלא באות בקבצים המותאמים לכתיבה.
התלמידים יכתבו בדפים שבהם מפורטות משימות הלימוד.
המשימות מגוונות ומכוונות לבטא את הנלמד בכתב, בציור או בסרטוט. במשימות משולבים גם חידות, בדיחות ושעשועי לשון.
בין המשימות יש משימות שהן לפעילות ממוחשבת, ואותן יבצעו הלומדים על **עמדת המחשב**, ויש משימות שנועדו להבעה עצמית ביצירה אמנותית, כמו ציור. הן נקראות בשם **שולחן היצירה**.

שולחן היצירה מאפשר לתלמידים לבטא את הידע הנלמד בדרך יצירתית.
מוצע להיעזר במורה לאמנות ולשלבה בפעילויות שונות, כמו הכנת האלבום המשפחתי.

עמדת המחשב מאפשרת פעילות ממוחשבת, שבה ישולבו כתיבת המידע שייאסף בריאיון או בתצפית וסיוור, שמירת המידע לצרכים שונים במהלך הלימוד, איתור מידע חדש, ארגון המידע תוך שילוב גרפיקה ממוחשבת והצגת התוצרים. המורים ייעזרו במסמך **למידה בסביבה מתוקשבת בחינוך היסודי**, האגף לחינוך יסודי, משרד החינוך התרבות והספורט, תשס"ד, ירושלים. בבתי ספר רבים יש שיעורי מחשב מיוחדים. מוצע לשלב את הפעילויות הנדרשות בנושא במסגרת שיעורים אלה.

שילוב טקסטים ממקורות היהדות: השפה היא מרכיב חשוב ביותר בהתגבשות הזהות התרבותית-הלאומית של הלומדים. זהות זו ניזונה ממקורותיה של העברית על כל רבדיה ומהקשריה החברתיים התרבותיים.

עולם השיח של המקורות היהודיים מזמן מפגש עם טקסטים מהמורשת היהודית שמהווים רכיב משמעותי בבניית המאגר התרבותי-לשוני של אדם יהודי בישראל. הטקסטים מכוונים לחיפוש אחר משמעויות נרחבות הקשורות לחיי היחיד והחברה מנקודת מבט של היהדות. (מתוך תכנה"ל לחינוך לשוני, משרד החינוך והתרבות, תשס"ג, עמ' 61.)

שילוב פסוקים מהמקרא, פתגמים, פסוקים מפרקי אבות ומדברי חז"ל הנכללים באוצר המחשבה היהודית לדורותיה נועד לשתי מטרות: **האחת** – היכרות עם הביטויים והפתגמים מעשירה את שפת הלומדים ומאפשרת להם לבחון זווית ראייה נוספת לסוגיה או לבעיה, הנמצאת במקורות היהדות.

השנייה – להפגיש את הלומדים עם "טיפה מים העושר" המצוי באוצר המחשבה היהודית.

לפתגמים, לדברי חז"ל או להיגדים מפרקי אבות אחדים מוצגות משימות הוראה-למידה ולחלק מהם לא.

דוגמה: "איזהו גיבור הכובש את יצרו", פרקי אבות, פרק רביעי, א.

המשימה: כתבו כיצד דברי חז"ל קשורים לנושא. (בספר בעמוד 61)

המורים יכולים לפתח ולהרחיב על כל פתגם או ביטוי מדברי חז"ל או מפרקי אבות וללמד את התלמידים ביטויים ופתגמים נוספים, בבחינת כל המרחיבים ומחדשים – מעשירים ומעוררים לחוויית למידה נוספת.

פרקי הלימוד: פירוט דיסקטי

מה בפרקי הספר?

הספר מאורגן בארבעה פרקים המציגים את מעגלי ההשתייכות של הלומדים, ונעים מנקודת ראות **עצמית** (אגו-צנטרית) במעגל הראשון, להתייחסות **חברתית** (סוציו-צנטרית) במעגלי ההשתייכות המתרחבים.

פרק ראשון: הסיפור שלי

הפרק דן ב"עצמי", בייחודי שבי, ובמשותף ובשונה ביני לבין האחרים.

מטרות הפרק ודרכי השגתן

הערה: ניסוח המטרות האופרטיביות מפורט מאוד, על מנת להבהיר מהם ההישגים הנדרשים מהלומדים.

הלומדים

1. **ילמדו לזהות ולתאר את המאפיין אותם ואת הייחודי שבהם.**
- 1.1 **יציגו** בבהירות את עצמם ואת הייחודי שבהם באמצעים שונים (בעל פה, בכתב ובצירוף).
- 1.2 **יאזינו** לתיאור של חבריהם ויבינו שיש לשמור על פרטיות.
- 1.3 **ישוו** דומה ושונה בין חבריהם, הן בתכונות והן בהעדפות.
- 1.4 **יסיקו** שלכל אחד ולכל אחת יש מאפיינים ייחודיים ומאפיינים המשותפים להם ולאחרים.
- 1.5 **ישאפו** לשלמות המידות ולמיצוי יכולותיהם תוך התחשבות בשונות בין בני אדם.

2. **יבינו שלכל אדם יש שם שבחרו לו הוריו, ולכל שם יש משמעות.**
- 2.1 **יראינו** את הוריהם לגבי מקור שמם: **יכינו** שאלות לראיון, **ישאלו** את השאלות, ו**יכתבו** את התשובות באופן ברור ומוכן לדיווח.
- 2.2 **ידווחו** / יספרו על מקור שמם.
- 2.3 **ימיינו** את שמותיהם של ילדי הכיתה לפי קבוצות ו**יארגנו** אותם בטבלה.
- 2.4 **יקבצו** את השמות על פי הקבוצות ו**יכינו** אותם להצגה בתרשים עמודות / בדיאגרמה לפי גודל הקבוצות.
- 2.5 **יבנו** תרשים עמודות / דיאגרמה לפי גודל הקבוצות ו**ינסחו** במילים את סיכום הנתונים.

3. **יבינו שלצד דמיון בין ילדים, קיימת גם שונות בתחומים רבים, ויש להתייחס בכבוד לשונה ולאחר.**
- 3.1 **יקראו שירים המתארים רצונות ואהבות של ילדים שונים, יבינו שקיימת שונות בין ילדים וידגימו מניסיונם.**
- 3.2 **יקראו תיאורי מקרה על ילדים שמבטלים את רצונם בפני אחרים ויסיקו שחשוב לשמור על הזהות האישית בקשרי חברות.**
- 3.3 **למורים בחמ"ד: יכירו פסוקים רלוונטיים מפרקי אבות, יסבירו אותם בקשר לנלמד וילמדו אותם בעל פה. (מוצע בעיקר לתלמידים בחמ"ד).**
4. **יכירו את המסמך "תעודת זהות" ויבינו את משמעותו.**
- 4.1 **יתבוננו בתעודת זהות ויקראו את הטקסט ואת הסמלים שבתוכה ועליה.**
- 4.2 **יבינו שתעודה מזהה היא מסמך רשמי המאפשר לזהות אנשים.**
- 4.3 **ישוו בין מסמכים מזהים שונים לבין תעודת הזהות ויסיקו שתעודת הזהות היא הבסיס לשאר המסמכים.**
- 4.4 **יכינו את תעודת הזהות שלהם, יאספו את המידע הרלוונטי ויציגו את התעודה בפני בני משפחתם.**

הערות דידקטיות ואחרות

מי אני? מה אספר על עצמי?

(בספר עמ' 5)

היסוד המארגן של סעיף זה:
מיומנות וכישורים: "ארגז כלים" לתקשורת בין-אישית:
האזנה, לספר סיפור ענייני

(על היסודות המארגנים שבכל פרק וסעיפיו, קראו בעמוד 10, כאן).

ההיכרות עם ה"אני" והצגתו:

1. **הזיהוי וההיכרות עם ה"אני" והצגתו בפני האחרים חשובים להבנת הייחודי שבכל ילד ובכל ילדה, וכן לבניית כישורים חברתיים וליצירת קשרי גומלין המושתתים על פתיחות, קבלה וכבוד לאחר. בתהליך ההיכרות עם ה"אני" חשוב להבהיר ללומדים שהפרטיות היא אבן יסוד במהלך הצגתם של הסיפורים האישיים. שמיעת הסיפורים האישיים והמשפחתיים שיסופרו על ידי התלמידים מחייבת לשמור על כבודם וכן על סודיות ופרטיות.**
- להרחבה עיינו בתכנית: כישורי חיים, כישורים, נושאים התפתחותיים ומניעתיים לכיתות א-ב, האגף לת"ל, אגף שפ"י והאגף לחינוך יסודי, משרד החינוך, תשנ"ו, עמודים 93-100.**

2. התלמידים יציגו בפני חבריהם את התכונות והעיסוקים המיוחדים אותם. חשוב ללמדם להביא את הדברים באופן ברור ומובן ולהתרכז בעיקר. במקביל יש מקום ללמדם להאזין זה לדברי זה ולקלוט את עיקרי הדברים.
3. התלמידים יערכו השוואה בין הסיפורים כדי להיווכח שיש תכונות ועיסוקים המשותפים לילדים ולאנשים שונים, ולעומתם תכונות ועיסוקים ייחודיים לכל אחד ולכל אחת. הבנה זו חשובה מאוד לפיתוח קשרים בין-אישיים, לפיתוח יחס של כבוד והבנה כלפי הזולת, גם כשהוא שונה ממני. חשוב שהתייחסות לשונה ולייחודי תהיה נטולת שיפוט וביקורת. המורה תהיה רגישה לכך, וכדי להדגיש ולציין את הייחודי לצד הדומה והמשותף.

הסיפור שמאחורי השם
(בספר עמ' 10)

היסודות המארגנים של סעיף זה:
ערך: החשיבות למתן השם ולנושאו
מיומנות: איסוף מידע ועיבודו, הכנת דיאגרמה

- א. **השם הפרטי ושם המשפחה** הם ממרכיבי הזהות האישית. לשם הפרטי משמעות וחשיבות בקרב בני המשפחה. הלומדים אמורים לברר את מקור שם, ובדרך זו יחדדו את ההבנה לגבי חשיבותו של השם במשפחה, הן הגרעינית והן המורחבת. בטקסט נעשה ניסיון לכלול דוגמאות רבות ככל האפשר לשיקולים במתן שמות. ברור שלא הכול מכוסה, ותפקידם של הלומדים והמורים להביא דוגמאות נוספות. ככל שירבו הדוגמאות, כך יובהרו עקרונות הפלורליזם, השונות והייחודיות. כדי להגיע למידע על מקור השם הפרטי, ובהמשך על מקור שם המשפחה, נדרשים הלומדים לראיין את בני משפחתם.
- ב. **מיומנות הריאיון** חדשה ולא קלה. הריאיון מהווה כלי לאיסוף מידע ראשוני על תופעה כלשהי. מוצע להתנסות בריאיון – לדוגמה, מול המורה: לשאול את המורה שאלות שונות ולברור מהן את הרלוונטי לנושא הריאיון. מוצע לחבר את השאלון יחד עם התלמידים ולבדוק את השאלות שכתבו כדי למנוע שאלות רבות מדי וכן כאלה שאינן רלוונטיות. במקביל, רצוי ליידע את בני המשפחה לקראת הריאיון, כדי שיכינו תשובות ואולי אף יכתבו לילדים את תשובותיהם.
- ג. **ארגון הממצאים** מהריאיון, **עיבודם והסקת מסקנות** הם מטרת הפעילות הלימודית שראשיתה בריאיון. התלמידים יארגנו את הממצאים בקבוצות שהשמות נכללים בהן,

כמו שמות על שם צמחים, דמויות מהמקרא, (בתבחינים או קריטריונים). חשוב להבהיר ללומדים שיש שמות שאינם נכללים באף קבוצה ולכן נהוג לכתוב שמות אחרים. כמו כן לעתים יש שמות שנכללים בשתי קבוצות, למשל יעל – שם מהמקרא ושם של בעל חיים. יוחלט לכלול את השם בקבוצה על פי מקור השם שניתן ליעל. ראוי לציין שאין בפעילות כזו משום פגיעה או זלזול בשם כזה או אחר, כל שם ראוי, אלא שבמקרה בכיתה יש כמה שמות לכל קבוצה וכמה שמות שהם ייחודיים. כתיבת השמות לפי הקבוצות תאורגן בטבלה. לאחר ארגון הרשימה בטבלה על התלמידים למנות את מספר השמות בכל קבוצה ולהסיק מסקנות לגבי מגוון הקבוצות וגודלן.

ד. תיאור הממצאים בדיאגרמה הוא מיומנות הנלמדת כאן לראשונה, ולהקנייתה חשיבות רבה. לכן מוצע שפעילות זו תילמד בכיתה בהנחיה ברורה ומדויקת. חשוב לציין שהדיאגרמה מהווה כלי גרפי להצגת נתונים מספריים (סטטיסטיים). הדיאגרמה מאפשרת להבחין בהבדלי הגודל בין הקבוצות ולקבל התרשמות מיידית לגבי הנתונים.

שלב ראשון: בחירת מדבקות בצבעים שונים המסמלים קבוצות שמות. **שלב שני:** ארגון המדבקות של הקבוצות על פי סדר יורד או עולה, מהקבוצה הגדולה ביותר לזו הקטנה ביותר. **שלב שלישי:** הכנת מערכת צירים (אורך ורוחב) שעליה יודבקו המדבקות ויסורטטו מרווחים לפי מספר הקבוצות. **שלב רביעי:** כתיבת כותרותיהן של הקבוצות תחת כל מרווח. **שלב חמישי:** הדבקת המדבקות בהתאמה לקבוצות. **שלב שישי:** תיאור מילולי של הממצאים והסקת מסקנות מהם.

אני יחיד ומיוחד, אני יחידה ומיוחדת
(בספר עמ' 21)

היסוד המארגן של סעיף זה:

ערך: כל אחד ייחודי וכל אחת ייחודית, אך יש גם דמיון
ודברים משותפים בין ילדים ואנשים

הסעיף נפתח בשני שירים פרי עטה של המשוררת **מירה מאיר** המציגים אהבות, רגשות ורצונות של שני ילדים שונים.

המטרה – לחשוף את התלמידים לשונות שבין ילדים ואנשים שונים, להכיר בה ולכבד את הייחודיות של כל אחד וכל אחת, על אהבותיהם, רגשותיהם והתנהגותם.

במקביל, הלומדים יבינו שיש אנשים וילדים שחולקים דברים משותפים ודומים, ולעומתם דברים שונים ומבדילים.

מוצע לקרוא את השירים בהטעמה, להסביר מילים לא ברורות ולשוחח על השירים. בנוסף, לשוחח "עלינו" – על מה שאנחנו אוהבים, מרגישים ועושים.

הסעיף עוסק בבעיה מוכרת: ילדים הנוטים לחקות בהתנהגותם ילדים אחרים ואף לבטל את זהותם כדי לזכות בטובות הנאה. שני הסיפורים מציגים שתי סיטואציות שונות. **האחת:** שתי חברות בעלות עיסוקים משותפים. הן אוהבות להיות יחד, אולם כל אחת שומרת על ייחודה. בחברה יש נטייה להתייחס אל התופעה בהכללה ולהסיק ממנה מסקנות מוטעות.

השנייה: ילד המבטל עצמו בפני חברו ומחקה אותו בכול, והסובבים אותו מגיבים בלעג. כאשר חברו איננו, הוא מאבד את ביטחונו העצמי ואת יכולתו להיות הוא עצמו. הסיפורים מהווים הזדמנות להעלות תופעות אלה לדיון בכיתה, ולהבהיר שמצד אחד חברות היא ערך חשוב, אך מצד שני על כל אחד וכל אחת לשמור על ייחודו או על ייחודה.

תעודת הזהות שלי

(בספר עמ' 28)

היסוד המארגן של סעיף זה:

מושג: מסמך רשמי מזהה

תעודת הזהות היא מסמך רשמי שעל התלמידים להכיר את מרכיביו ולבין את החשיבות שלו במערכת החברתית אזרחית, להבין אותו ולהכירו על כל מרכיביו. תעודת הזהות מזהה את בעליה באמצעות פרטים אישיים ותצלום של מי שנושא אותה. התעודה ניתנת על ידי המדינה לכל האזרחים מגיל 16. התעודה דרושה הן למדינה והן לתושבים. למדינה דרושה התעודה, בין היתר, לצורכי פיקוח שלטוני ורישום סטטיסטי. לתושבים דרושה התעודה לזיהוי עצמי במקרי הצורך ולקבלת הזכויות שהמדינה מעניקה על יסוד זיהוי זה.

בעצם הנפקת התעודה יש משום חיזוק הקשר בין המדינה לבין תושביה. כל תושב ישראלי שמלאו לו 16 שנים חייב לקבל מפקיד הרישום במשרד הפנים תעודת זהות.

מספר תעודת הזהות ניתן לכל אזרח ישראלי ביום לידתו או עלייתו לארץ. כל אדם במדינת ישראל מחזיק במספר ייחודי שאינו ניתן לאדם אחר מלבדו. על התעודה מוטבע סמל ריבונות המדינה.

על פי: **לכסיקון לאזרחות**, י' שץ, הוצאת דביר.

- א. התלמידים יכירו את **תעודת הזהות** על מרכיביה ויבינו מה פירושו של מסמך רשמי שמנפיקה המדינה. הם יתמקדו במאפייני המסמך ויוכלו להפיק ממנו מידע רלוונטי. התלמידים יביאו מסמכים מזהים נוספים, כמו רישיון נהיגה, דרכון, תעודת סטודנט, תעודת עולה ואחרים. הם יערכו השוואה בין המסמכים, יזהו את המשותף להם ויבינו שתעודת הזהות היא בעלת חשיבות ראשונית והיא הבסיס לקבלת שאר המסמכים. מעניין לבחון דרכונים של מדינות אחרות ולהבחין במרכיבים זהים לצד מרכיבים ייחודיים.
- ב. **סמל המדינה** מוטבע על כריכת תעודת הזהות, ולכן רצוי להקדיש לו זמן קצר. בפרק האחרון יעסקו בו התלמידים ביתר הרחבה (ראו שם).

- ג. **לסיום הפרק** מוצע לתלמידים להכין את תעודת הזהות שלהם. תהליך הכנת התעודה יהווה ביטוי יצירתי להבנת משמעותה של תעודה המזהה את בעליה, ולפיכך ייחודית לכל אחת ולכל אחד. את התעודות ניתן להציג בתצוגה כיתתית.
- ד. **הערה לגבי פרטים מזהים בתעודה של התלמידים:** חשוב לשים לב לפרטים אישיים ומשפחתיים מיוחדים. במקרים שבהם אחד ההורים אינו בין החיים או ההורים גרושים והילד/ה גדל/ה אצל אחד ההורים או אצל בן משפחה אחר ואינו/ה מכיר/ה את ההורה האחר או את שניהם. במקרים אלה, תבדוק המורה עם בני המשפחה אילו פרטים ניתן לציין בתעודת הזהות של הילד/ה, ויש להסביר זאת גם לילד/ה עצמו/ה.

פרק שני: משפחתי ואני

פרק זה הוא המרכזי שבפרקי הספר והגדול שבהם. כפי שנאמר לעיל, בכיתה ב מעגל ההשתייכות הראשון של הלומדים הוא המשפחה. הפעילויות בפרק מתייחסות לקשרי הגומלין בין היחיד/ה לבין בני המשפחה, לסדר יומה של המשפחה, למנהגים, לנהלים ולמסורות, לסיפור עלייתם לארץ של בני המשפחה, לבית המגורים ולסביבתו.

מטרות הפרק

הלומדים:

1. יכירו הרכבים שונים של משפחות ויבינו את הקשר בין המשפחה הגרעינית למשפחה המורחבת.
- 1.2 יבחינו בין הרכב המשפחה הגרעינית לבין הרכב המשפחה המורחבת.
- 1.3 יתארו את משפחתם הגרעינית ואת משפחתם המורחבת.
- 1.3 יאספו מידע על גודלן והרכבן של משפחות התלמידים ויציגו את המידע שנאסף בדיאגרמה.
- 1.4 יסיקו שבני האדם חיים במשפחות גרעיניות, השונות זו מזו בהרכבן ובגודלן.

2. **יבינו שהמשפחה היא מסגרת חברתית המקיימת קשרי גומלין בין חבריה. בתוכה מתקיימים יחסים המושתתים על אהבה, על מחויבות ועל אחריות, ויבינו חשיבותה של מצוות כיבוד הורים וכן יזהו מצבים של אי הבנה, כעסים וריבים ויחשבו על פתרון הנוגע להם במצבים אלו.**

2.1 **יקראו טקסטים שונים על יחסי גומלין בין בני המשפחה.**

2.2 **יבינו שבני המשפחה מקיימים פעילויות מסוימות ביחד ופעילויות אחרות בנפרד.**

2.3 **יביאו דוגמאות ממשפחתם למצבים שבהם בני המשפחה משתפים אלה את אלה בעיסוקיהם ומסייעים זה לזה.**

2.4 **ילמדו על מצוות כיבוד אב ואם ועל חשיבותה, ידגימו את קיום המצווה במשפחתם.**

2.5 **יקראו על בעיות, אל אי הבנות ועל חוסר התחשבות בין בני המשפחה, ועל פתרונות אפשריים לבעיות המתגלעות ביניהם, ויביעו דעות לגבי הבעיות והפתרונות שהוצעו. המורים בחמ"ד יבחרו על פי שיקול דעתם להרחיב עם התלמידים בקריאת טקסטים מן המקורות היהודיים על יחסי גומלין בין בני המשפחה, כמו כיבוד הורים, ויביאו דוגמאות ממשפחתם.**

2.6 **יבינו שבמשפחה מתקיימים יחסי שותפות, עזרה הדדית, אחריות, תמיכה ואהבה, לצד בעיות, ריבים, קנאה, כעסים ואי הבנות הניתנות לפתרון, ויביאו דוגמאות ממשפחתם לצד הדוגמאות המוצגות בספר.**

2.7 **יבינו שההורים הם הסמכות בכל הקשור לחיי המשפחה ומשק הבית ויביאו דוגמה למצבים בהם ההורים קבעו גם אם הדבר לא היה לפי רוחם של הילדים.**

2.8 **יתארו בעיה או או הבנה שצצה במשפחתם ושבה הם היו מעורבים ויספרו כיצד היא נפתרה.**

2.9 **יכירו דרכים לפתרון בעיות על ידי בירור לעומק תוך שמירה על כשפחה וכיצד היא נפתרת ויציגו את התוצר.**

מוצע למורים בחמ"ד להרחיב ולקרוא עם תלמידיהם טקסטים ממקורות היהדות (כמו פרקי אבות) רלוונטיים, המתמודדים עם בעיות בין הילדים במשפחה, יסבירו כיצד מוצע להתמודד עם בעיות דומות במקורות היהדות ויאמצו דרך זו להתנהגותם בחיי היומיום. יצביעו על הקושי באמוץ הדרך המוצעת בפרקי אבות ויציגו את הסיפוק שבהתגברות על הקושי.

3. **יבינו שבמסגרת המשפחתית מתקיימת חלוקת תפקידים בין בני המשפחה, וכדי שתפעל כראוי יש לבחור בין חלופות, לוותר על רצונות ולפעול באחריות.**

3.1 **יבינו את המשמעות של מילוי תפקיד ויספרו אילו תפקידים הם ממלאים במשפחה ואילו תפקידים ממלאים בני משפחה אחרים. יבינו שלהוריהם יש תפקיד מרכזי בחיי המשפחה – לפרנס ולחנך את ילדיהם וללמדם מנהגים.**

3.2 **יבינו שיש תפקידים המבוצעים לחוד ויש תפקידים המבוצעים במשותף. יביאו דוגמאות מחיי משפחתם לאלה ולאלה.**

- 3.3 **יקראו** על מצבים שבהם התקשו ילדים לבחור בין תפקידים שונים ויביעו דעה לגבי ההתלבטות וההחלטה שהתקבלה.
4. **יכירו את מסמך "זכויות הילד" ויבינו שחוק זכויות הילד נועד להגן על הילדים ויש לקיימו ביחס לכולם. יבינו שלצד הזכויות יש גם חובות שיש לבצע.**
- 4.1 **יקראו** תיאורי מקרים שבהם נפגעו זכויות של ילדים ויסבירו אילו זכויות נפגעו.
- 4.2 **יכירו את חוק זכויות הילד (יתמקדו בחמש זכויות).** יתארו מקרים שבהם מופרות הזכויות ומקרים שבהם נשמרות הזכויות.
- 4.3 **יקראו** על מצבים שבהם מילוי חובה מהווה חלק מקשרי הגומלין בין בני המשפחה.
- 4.4 **יביאו** מניסיונם האישי **דוגמאות** למצבים שבהם חובתם הייתה לשמור על אחת הזכויות של זולתם, במשפחה או בין החברים.
- 4.5 **ילמדו להבחין** בזכויות שמופרות במצבי קיום שונים שבסביבתם, **להצביע** על הבעיה ולהציע דרכי התמודדות עמה.
- 4.6 **יישמו** בחיי היומיום את ערכי כבוד האדם (כבוד אב ואם, כבוד ילדים ומבוגרים בסביבתם) וזכויות הילד בבחינת הלכה למעשה וידווחו על הצלחותיהם.
- 4.7 **ישוחחו** על החשש שמא ילדים ידאגו רק לזכויות ולא ימלאו את החובות המוטלות עליהם.
- 4.8 **יקראו** במקורות היהדות על הקשר שבין שמירת זכויות לבין מילוי חובות, ויבינו שהמסורת היהודית עתיקת היומין כבר נתנה על כך את הדעת ואנחנו יכולים ללמוד ממנה.
5. **יבינו שלכל משפחה יש סדר יום, כללים, מנהגי חג ומועד המהווים חלק מאורח חייה ומתרבותה.**
- 5.1 **יקראו** תיאורים של כללים ונהלים במשפחות שונות ויסיקו שלכל משפחה יש מערכת כללים וסדר יום שונים.
- 5.2 **יבררו** במשפחתם מהו סדר היום ומהם הכללים ויחוו דעה לגבי כמה מהם, אך יבינו שההסדרים נקבעים על ידי ההורים.
- 5.3 **יעלו הצעות** לשינוי הכללים הנוגעים אליהם ולתפקודם בעיקר בכל הקשור ללימודיהם או לשיפורם, **יתיעצו** עם בני המשפחה ויישמו את הצעותיהם הלכה למעשה.
- 5.4 **יבינו** שכל מסגרת חברתית, וכך גם המשפחה, מתבססת על כללים ועל סדר יום המותאמים לתפקודה ולחבריה.
- 5.5 **יבינו** שבמשפחה שומרת מצוות סדר היום מעוגן בהלכות ובמצוות שעל כל בני המשפחה לקיימן.
- 5.6 **יתארו** את מנהגי שבת, החגים והמועדים המתקיימים במשפחתם ואת תפקידיהם באירועים אלה ויאזינו לתיאורים מקבילים של חבריהם.
- 5.7 **יבינו ויסבירו** את העובדה שלכל משפחה יש מנהגי שבת, חג ומועד הנקבעים על פי מסורותיה, אמונותיה והרגליה, ויכבדו את השונה והייחודי של כל משפחה ומשפחה. ילדים שבמשפחתם אין מנהגי שבת אחרים מביום חול, פרט לכך שההורים לא עובדים והילדים לא הולכים לבית הספר, יתארו את רגשותיהם ביום זה.

- 5.8 **יבינו** שקיום מצוות השבת והחגים על פי ההלכה הם מרכיב מהותי בחיי המשפחה שומרת המצוות, יתארו את מצוות השבת והחגים כפי שהם מקיימים אותן.
- 5.9 **יתארו** באמצעים אמנותיים שונים את השבת, החג והמועד במשפחתם.
6. **יכירו סיפורם של אחדים מבני משפחתם (הגרעינית והמורחבת) על העלייה לארץ ועל החיים בה, ויבינו שסיפורי העלייה לארץ וחבלי הקליטה בה מהווים חלק מהזהות ומהאתוס של בני משפחתם.**
- 6.1 **יקראו** סיפורים על העלייה לארץ מגלויות ומתפוצות השונות של בני משפחה אחת ו**יסבירו** מי העולים, מהיכן עלו, מדוע עלו וכיצד נקלטו בארץ.
- 6.2 **יבינו** שיהודים עלו לארץ בזמנים שונים, ממקומות שונים ומסיבות רבות ושונות (כמו: עלייה ציונית, געגועים וכמיהה לציון, עלייה כתוצאה ממלחמות ופרעות), ו**יסכמו** את המשותף לסיפורים השונים ואת המפריד ביניהם.
- 6.3 **יפתחו** יחס של כבוד והערכה למעשה העלייה לארץ ולהתיישבות בה, ו**יחוו** את האירועים באמצעות הסיפור, השיר ועדויות מצולמות.
- 6.4 **יחברו שאלון לראיון, יראיינו את בני משפחתם על העלייה לארץ ועל הקליטה בה, יכתבו את התשובות שעלו בראיון, יסכמו את הממצאים בכתב ויכינו אלבום משפחתי המתעד את עליית בני המשפחה לארץ וקליטתם בה.**
- 6.5 **יתארו ויסבירו את הקשיים של העולים לארץ בכל הזמנים ומכל הגלויות.**
7. **יבחנו תופעות אחדות בבית המגורים ויבינו שקיים קשר בין המבנה ומרכיביו השונים לבין צורכי המשפחה והעדפותיה.**
- 7.1 **יזהו את חלקי הדירה וישערו** השערות לגבי תפקוד חלקי הדירה ומרכיביה, **יאספו** מידע על חלקיה ומרכיביה השונים של דירת מגוריהם ו**יסבירו** את הקשר שבין המבנה לתפקודו ובין ריהוט הדירה ותפקודו.
- 7.2 **יתארו** את הדירה במשפחה שומרת מצוות על מרכיביה הייחודיים המותאמים לאמונה ולאורח החיים הדתי (כמו: קיר זיכרון לחורבן, מטבח ובו מערכות הפרדה בין חלב לבשר, אביזרים לנטילת ידיים, ארון לספרי קודש), **יסבירו** את הקשר שבין מרכיבי הדירה לבין התפקוד והאמונה הדתית.
- 7.3 **יבינו** שלדירות מגורים שונות מרכיבים דומים ותפקודים זהים, **יבחינו** במרכיבים שונים התלויים בתנאים שונים, באפשרויות כלכליות שונות וברצונות הדיירים, ו**יסבירו** את השונות בין הדירות.
- 7.4 **יקראו** תרשים של דירה, **יבינו** שהתרשים הוא ביטוי גרפי מוקטן של המציאות ו**יפיקו** ממנו מידע על הדירה ומרכיביה. **יקראו** שלושה תרשימי דירות ו**ישוו** ביניהם, **יסיקו** שלכל דירה מאפיינים ייחודיים, אולם יש מרכיבים משותפים ודומים בין הדירות (כמו: קירות, חלונות ודלתות).

7.5 **יסרטטו** תרשים של חדר בדירת המגורים שלהם, **יסרטטו** ו**יכתבו** את שמות הרהיטים בחדר ואת כיווני רוחות השמים העיקריים. **יסרטטו** מפה דמיונית, **יסמנו** בתוכה פריטים שונים ו**יסבירו** את החלטתם ביחס למקומו של כל פריט ופריט.

8. **יהיו מודעים לעובדה שבדירת המגורים קיימים מרכיבים וחפצים שיש בהם סכנה. ילמדו כללי זהירות ובטיחות למניעתה.**

8.1 **יכירו** חפצים, מכשירים, כלים ומקומות בדירת המגורים שהשימוש בהם מחייב זהירות ושמירה על כללי הבטיחות ו**יבינו** את משמעות הסכנה.

8.2 **יאתרו** בדירת המגורים מקומות שיש בהם סכנה. **יגדירו** את הסכנה ו**יציעו** אמצעים למניעתה.

8.3 **יבינו** ששמירת החיים היא ערך עליון ולכן עליהם להימנע ממעשים שיש בהם משום סכנה. **יכירו** את הציווי ממקורות היהדות "ונשמרתם לנפשותיכם" ו**יסבירו** את הקשר לנלמד. **יביאו דוגמאות** מבית מגוריהם (כמו: מעקה, סורגים, אחסון חומרים רעילים במקומות סגורים).

9. **יהיו מודעים לעובדה שבחיי המשפחה מתרחשים מדי פעם שינויים המשפיעים על בני המשפחה ועל ארגונה המרחבי, וירכשו כלים להתמודדות עם השינויים.**

9.1 **יזהו** שינויים בחיי המשפחה המשפיעים על ארגון הדירה, **יסבירו** על מי או על מה הם משפיעים וכיצד.

9.2 **יבחנו** דרכים שונות להתמודדות עם השינוי, **יבחרו** בדרך הנראית להם ו**יעריכו** את בחירתם.

10. **יכירו את סביבת בית המגורים שלהם, יבחנו תופעות שהן מעשי ידי אדם לצד תופעות טבעיות, יזהו שינויים המתחוללים בסביבה ויביעו דעה לגביהם.**

10.1 **יערכו תצפית** בסביבת המגורים ו**יאספו** נתונים על תופעות טבעיות, על תופעות מעשה ידי אדם ועל טיפוח הסביבה.

10.2 **יארגנו** את הממצאים בטבלה ו**יסבירו** אילו תופעות שחוזרות על עצמן מצד אחד ואילו תופעות חד־פעמיות מצד שני.

10.3 **יעריכו** את מראה הרחוב ואת אופן טיפוחו ו**יציעו** הצעות לשיפור. **יאתרו בתצפית מכוונת** שינויים המתרחשים בסביבה, **יבררו** מה גרם לשינוי ועל מה הוא משפיע.

10.4 **יראינו** תושבים לגבי דעתם על השינוי ותוצאותיו ו**ידווחו** בכתב או בעל־פה על דברי המרואיינים.

10.5 **יביעו דעה מנומקת** לגבי השינוי ותוצאותיו ביחס לסובב האנושי ולסובב הפיזי ולקשר ביניהם.

הערות דיקטיות ואחרות

משפחתי ואני

המשפחה היא המסגרת החברתית הראשונה של הילדים, ובה הם רוכשים התנהגויות וערכים ראשוניים שיכשירו אותם להמשך חייהם.

המשפחה מעניקה לילדים ביטחון עצמי, תמיכה רגשית ואהבה, סיפוק צרכים נפשיים-רגשיים וגופניים, חינוך וערכים. לימוד של מנהגים ושל יחסים בין אדם לזולתו, יחסי כבוד ועזרה הדדית. במשפחה מתחילים הילדים לפתח קשרי גומלין בין הפרט לזולתו ומפנימים אופני התנהגות וערכים. התלמידים יבחנו את מסגרתם המשפחתית כדי להבין ולהמשיג תופעה שלכאורה ברורה אולם יש לדון בה וללמוד עליה.

הלימוד יעלה שאלות שיש להתמודד אתן, יאפשר ללומדים לבטא רגשות ולהבין תופעות ומצבים המתקיימים בין בני המשפחה. ההנחה היא שהלומדים ירכשו ידע חדש על המערכת המשפחתית שלהם, יכלילו לגבי מהותם של קשרי גומלין בין בני אדם ויוכלו להעביר תובנות אלה למסגרות חברתיות נוספות שאליהן הם משתייכים: קבוצת חברים, הכיתה, החוג, בית הכנסת או מסגרת אחרת.

חשוב לזכור: כל מידע שיביאו התלמידים על משפחתם הוא פנימי ואין לחשוף אותו, או לעשות בו שימוש לא ראוי. יש להסביר זאת לתלמידים.

מי במשפחתי הגרעינית ומי במשפחתי המורחבת?
(בספר עמ' 33)

היסודות המארגנים בסעיף זה:

מושגים: משפחה גרעינית ומשפחה מורחבת

מיומנות: עיבוד נתונים ובניית דיאגרמה

א. לכל משפחה הרכב שונה, אורח חיים שונה ומנהגים שונים, אך לכולן יש מכנה משותף אחד: הורה / זוג הורים או הורה וילדים, המהווים יחידה חברתית אחת. בסעיפים אלה יבחנו התלמידים את הרכב משפחתם וימשיגו את המושגים הבסיסיים: **משפחה גרעינית ומשפחה מורחבת.**

חשוב להבהיר לתלמידים של**משפחה גרעינית** עשויים להיות הרכבים שונים, אך כולם הבסיס הוא **הורים וילדים**. בטקסט נזכרות משפחות שיש בהן אב ואם וילדים וכן משפחות חד-הוריות. חשוב להתייחס למשפחה חד-הורית כאל משפחה לכל דבר. בישראל ובעולם המערבי קיימות כיום משפחות בהרכבים שונים ובגדלים שונים, יש

משפחות גרעיניות של שני הורים וילדים, יש משפחות חד-הוריות שבהן אב מגדל את ילדיו ללא בת זוג או אם המגדלת את ילדיה ללא בן זוג, משפחות חד-מיניות שבהן שתי נשים מבוגרות או שני גברים מבוגרים חיים ביחד כמשפחה. בספר הלימוד לא נזכרת משפחה חד-מינית, אולם התופעה קיימת בארץ ובעולם. על כן בכיתה שיש בה ילדים הגדלים במשפחה חד-מינית ישקלו המורים אם לציין זאת. יש להתייעץ על כך עם בני המשפחה הנ"ל. על התלמידים להיחשף למגוון ההרכבים המשפחתיים בחברה רבת-תרבותית, כפי שקיים כיום בארץ ובעולם. חשוב לחנך את התלמידים למתן יחס של כבוד לכל משפחה באשר היא. חשוב להימנע מהצגה אחידה ומיצירת סטריאוטיפ לגבי הרכבה של משפחה גרעינית, אלא להצביע על גרסאות שונות הקיימות במדינת ישראל ובעולם. (ההרכב של משפחות רבות בישראל דומה לזה שבעולם המודרני, שבו קרוב ל 50% מהמשפחות אינו ההרכב של המשפחה הגרעינית המסורתית). המורים בחמ"ד ישקלו כיצד להציג הרכב משפחה שאינו כהרכב המסורתי.

משפחה גרעינית מאמצת ילדים שהוריהם לא יכלו לגדלם. חשוב להבהיר לתלמידים שמשפחה מאמצת היא משפחה גרעינית שבחרה לאמץ את הילדים והיא מגדלת אותם ככל משפחה תקנית/ נורמטיבית. בכיתה שבה יש ילד/ה מאומצים ישקלו המורים עם בני משפחת הילדים כיצד להביא את הנושא ללימוד, כדי שלא ייווצר מצב שבו הילד/ה המאומצים לא יופתעו ויחושו מבוכה או חרדה. רצוי אף להיעזר ביועצת בית הספר. חשוב לזכור ולהזכיר לתלמידים שיש לשמור על צנעת הפרט ועל כבוד האדם ומשפחתו ואין להשתמש במידע לצרכים שעלולים לפגוע.

משפחה מורחבת עשויה אף היא להיות בהרכבים שונים ובהיקפים שונים. לעתים חיים יחד כל בני המשפחה המורחבת (הורים וילדיהם עם סבים או סבתות, עם דודים או דודות), אך עדיין יש לעמוד על ההבדל הסוציולוגי שבין משפחה גרעינית למשפחה מורחבת, המתבטא במידת האחרייות, המחויבות ובמערכות הקשרים בין בני המשפחה.

יש גם **משפחה משולבת**, המורכבת משני חלקי משפחות: הורה וילד/ה או ילדים, הנישאת לבן/בת זוג עם או בלי ילדים, ולעתים נולדים להם ילדים משותפים.

השיר "פֶּתַחוּ אֶת הַשַּׁעַר" של המשוררת **קדיה מולודובסקי** מאפשר התוודעות למשפחה הגרעינית ולמשפחה המורחבת בדרך אמנותית. השיר מציג את המשפחה כשרשרת זהב העוברת בשער רחב. המשוררת ממחישה בכך את חשיבותן של המשפחה הגרעינית והמורחבת, המשולבות זו בזו. השיר מביע אהבה לבני המשפחה וכמיהה להיותם יחד. השער נפתח בעבורם לחיים שיש בהם שותפות ואהבה. השיר הוא בעל מסר אופטימי וקל מאוד ללימוד. מוצע ללמד את המנגינה ולשיר אותו עם הילדים.

מי במשפחה שלי?

(מתייחס לסיפור: את מי מהמשפחה שלי להזמין ליום ההולדת?)

בסיפור כמה מוקדים: האחד – הבחנה בין בני המשפחה הגרעינית למורחבת ולקשרים ביניהם. התלבטותו של הראל בסיפור נוגעת לאי בהירות העלולה להיווצר לגבי המושגים "משפחה גרעינית" ו"משפחה מורחבת", למיקומם של בני המשפחה בהרכב המשפחתי ולקשרי הגומלין שביניהם.

הסיפור מהווה הזדמנות לדון בשאלות אלה. מוקד שני עוסק בבחירת המוזמנים. במשימה אמורים התלמידים להפעיל שיקול דעת בבחירת המוזמנים ליום ההולדתם. כאן ניתן להבהיר לתלמידים שמותר להימנע מלהזמין את מי שלא אוהבים, אך יחד עם זאת, יש לקחת בחשבון שמי שלא הזמין עלול להיעלב. כאן המקום לדון בסוגיית ההעלבה שאין לה מקום ביחסים שבין אדם לחברו – המלבין פני חברו ברבים... אין לו חלק לעולם הבא (מסכת אבות), הסיפור על קמצה ובר קמצה). מוקד שלישי מציג את שאלת התקציב הנדרש לארגון יום ההולדת. חשוב לדון באפשרות של ביצוע עצמי כביטוי לחיסכון גם למי שמשאביו מרובים מצד אחד וליצירה עצמית מצד שני, וכן לתקציב המתאים ליכולות המשפחה.

הדיון העוסק בגודלה ובהרכבה של המשפחה אמור להתבסס על שיחה בין הילדים ומחייב הבהרה:

במסגרת המשימה יארגנו התלמידים את המידע שנאסף על מספר הילדים במשפחות הגרעיניות של ילדי הכיתה וילמדו להציגו בדיאגרמה.

מיומנות התרשים/הדיאגרמה נלמדה בפרק הראשון, העוסק בשמותיהם של ילדי הכיתה. לאחר הכנת הדיאגרמה חשוב ביותר להפיק ממנה מידע ולסכם את הממצאים.

האלבום המשפחתי ילווה את לימוד הפרק. מוצע שבמהלך הלימוד יביאו התלמידים תצלומים, סיפורים, וכן יאספו וייצרו חומר נוסף בעצמם. בסוף הפרק יארגנו את האלבום ויציגו אותו. רצוי לשתף את ההורים כדי שיייעו לתלמידים בארגון האלבום. רצוי להציע ללומדים להביא תצלומים של הורים ושל סבים וסבתות בלבוש מסורתי או בסממנים חיצוניים המאפיין אדם בעת טקס אמוני (כמו סב עוטה טלית).

עמדת המחשב מקנה לתלמידים אסטרטגיית למידה בכלים ממוחשבים, המאפשרים לאגור מידע כתוב ומצולם, לשומרו, לארגנו ולהציגו.

בהפניה לפעילות ממוחשבת יש לקחת בחשבון הימצאותם של מחשבים בבית הספר ושליטת הלומדים בתוכנות בסיסיות כדי שיוכלו לבצע את המטלות. בבית ספר שלא קיימים בו מחשבים או לתלמידים אין מחשבים בבתיים, ישקלו המורים אפשרויות לשלב את משימת המחשב, אולי במתנ"ס או במסגרות בתי ספר אחרים ביישוב. חשוב לתרגל עם הלומדים פעילות ממוחשבת כחלק מאמצעי הלימוד.

היסוד המארגן בסעיף זה:

עורך: קשרי גומלין בין בני המשפחה תוך מתן כבוד לכולם

איך חיים במשפחה? הדיון בשאלה זו הוא בעל המשמעות הגדולה בספר משום שהוא נוגע למהות הקשרים בין בני המשפחה, ליתר דיוק: לקשרים שבין האחים והאחיות ובינם לבין ההורים. **אין כוונה לדון ביחסים שבין ההורים.** הדיון יתמקד בקשרי גומלין הנוגעים לחיי היומיום, למצבים שבהם צצים קונפליקטים ולכאלה שבהם ניתנת עזרה ותמיכה על ידי בני המשפחה. בפני התלמידים יוצגו מערכות קשרים ממשפחות שונות, כדי להמחיש שאין דגם אחד שיש להעדיפו בהכרח על האחרים. התלמידים אמורים לדון במצבים השונים שיוצגו בפניהם, להעביר ביקורת ולהציע פתרונות חלופיים. הסיפור מציג עובדות לצד הגדרות. התלמידים אמורים להביא דוגמאות ממשפחתם לגילויים של **אחריות, אכפתיות, עזרה הדדית והתחשבות הדדית.** לכאורה נראה לנו שתלמידים יודעים ומבינים מהי אחריות ומהי עזרה הדדית, אולם מסקר שנערך בקרב תלמידי כיתות ד' שגו רבים מהם בהבנתו של הערך **עזרה הדדית.** הדוגמאות השונות ימחישו ויבארו אותן. במשימה נדרשים התלמידים להביע דעה לגבי המשפחות שהוצגו ותוארו. יש להניח שיהיו תלמידים שהממצבים /הסיטואציות המתוארים יזכירו להם או ישקפו מצב דומה במשפחתם. רצוי לאפשר לתלמידים להביע ביקורת על הדמויות בתיאור. המשימה מסתיימת בהפניית שאלה: **מה אתם יכולים לעשות כדי...?**

המורים בחמ"ד ידגישו את ערכיה וסדר יומה של המשפחה שומרת המצוות על הייחודיות שלה.

מטרת המשימה ליישם את הלמידה שהתרחשה בכיתה הלכה למעשה. יש להניח שתלמידים יציעו ליטול חלק במשימות הבית, או ליטול אחריות על תחום מסוים בבית. רצוי לשתף את ההורים כדי שיאפשרו לתלמידים לממש את הצעתם, אך יש להבהיר ללומדים שעליהם להישמע להוריהם ולקבל את החלטה, גם אם היא אינה לרוחם, שכן ההורים הם האחראים על המסגרת המשפחתית ועל התנהלותה.

היסוד המארגן בסעיף זה:
כישור: ארגז כלים בתקשורת בין-אישית
ערך: יחסים חברתיים מושתתים על תקשורת בין-אישית

הנושא המוצג רגיש מאוד בשל סגנונות שונים של תקשורת ושל הבעת רגשות וקבלת ביטויי רגשות במשפחות שונות. בכל מסגרת חברתית משולבים רגשות של אהבה, קבלה ותמיכה, לצד רגשות של כעס, רוגז וריב. מטרת המשימה לאפשר לתלמידים להבין שרגשות של כעס ורוגז הם לגיטימיים ואנושיים, אך יחד עם זאת, יש דרך נאותה להביעם ולברר את הסיבה להופעתם. כאשר מתקיימת תקשורת בין-אישית טובה ויש אהבה והבנה, ניתן לגשר על אי הסכמות ועל קונפליקטים בחיים במשפחה.

השאלה כיצד מביעים אהבה במשפחה עלתה משאלות של ילדים בכיתה ב את המורה: איך הם יודעים שהוריהם אוהבים אותם? לכאורה הדבר מובן מאליו, אך מסתבר שילדים בגיל צעיר זקוקים להמחשה מילולית ולביטויים התנהגותיים המבטאים אהבה. חשוב להציג שיש שונות בהתנהגויות של בני משפחה מבוגרים, שמקורה בחינוך שקיבלו, בתרבויות שונות ובמנהגים שונים.

יש להיות זהירים בהבאת הדברים לכיתה, משום שיש משפחות שאינן מרבות בביטויי אהבה גופניים או מילוליים, והאהבה מתבטאת בעיקר בעשייה למען הנאהבים ובמתן כבוד. אסור לנו לנקוט עמדה שיפוטית כדי לא ליצור מבוכה או ביקורת אצל הילדים לגבי בני משפחתם. כאן המקום ללמד ביטויים ופסוקים ממקורות היהדות המדגישים את מערך היחסים בין בני משפחה, כדוגמת הדיבר: "כבד את אביך ואת אמך למען יאריך ימך", שמות, כ, י"ב. יש מקום לשוחח ולדון בדיבר ובמשמעותו.

איך מתחשבים בבני המשפחה?
(בספר עמ' 58)

היסודות המארגנים בסעיף זה:
בעיה: התמודדות עם בעיות
ערך: סובלנות והתחשבות באחרים

קשרי גומלין בין בני אדם מושתתים על התחשבות הדדית. מושג זה אינו נהיר לתלמידים בגיל צעיר אולם זו תופעה מוכרת ושכיחה. חשוב לשוחח על כך עם התלמידים ולהביא

דוגמאות מחייהם שבהן אין מתחשבים בהם או שהם לא התחשבו באחרים. לברר מהי ההרגשה כאשר אין מתחשבים.

משחק התפקידים המוצע מאפשר לתלמידים להתנסות בהבעת רגשות ובהעלאת פתרונות למצבים לא נעימים, ולעומתם להביא מצבים שבהם יש התחשבות באחרים ולהדגיש את הרגשות בעטיים.

המורים ישקלו אם להביא את השיר "אל תסבירו לי" (מאת יהודה אטלס, בספר "גם הילד הזה הוא אני"). הוא מציג מצב שבו הילד מוטרד מבעיה שמציקה לו, ומבקש שיתחשבו בו וברצונותיו גם אם הוא קטן. יש הרואים בשיר זה ביטוי לערעור על הסמכות ההורית ואף חוצפה. אולם יש הרואים בו מתן ביטוי לרגשותיו של הילד. על כן ישקלו המורים לפי הרכב כיתתם אם להציג שיר זה לתלמידיהם.

חלוקת תפקידים במשפחה

(בספר עמ' 62)

היסוד המארגן בסעיף זה:

עיקרון: חלוקת תפקידים היא מרכיב בסיסי בכל מסגרת חברתית

כל מסגרת חברתית מבוססת, בין היתר, על חלוקת תפקידים בין חבריה. עיקרון זה נלמד בנוגע למסגרת המשפחתית, ובהמשך לגבי מסגרת הכיתה, בית הספר ומוסדות הציבור (בכיתה ג), וכן לגבי הרשות המקומית ומוסדות השלטון (בכיתה ד).

התלמידים ירכשו ידע והבנה לגבי התנהלות המערכות החברתיות בהדרגה. במשפחה, חלוקת התפקידים אינה ממוסדת ומוגדרת כמו במוסד ציבורי, אולם גם בה לכל אחד מהפרטים ישנם תפקידים מסוימים. התלמידים יהיו מודעים לכך שאנחנו ממלאים בחיינו כמה תפקידים בזמנית, ומילוי תפקיד במסגרת החברתית מחייב התמדה, אחריות והתחשבות באחרים. גם ילדים צעירים נוטלים תפקידים במסגרת חיי המשפחה ובאורחותיה. לתפקידים אלה חשיבות רבה בתהליכי הסוציאליזציה ובהתנסויות החברתיות שלהם.

רצוי לשתף את ההורים בנושא הנלמד כדי שייענו לבקשת התלמידים בבחירת תפקיד בבית ובמילוי מטלות שונות כמידת כוחם ויכולתם, וידריכו את הילדים כיצד למלא את התפקיד. תפקיד ההורים לחנוך וללוות את התלמידים במהלך ההתנסות תוך הגברת המודעות למצוות שהתלמידים מקיימים בעצם העשייה. התלמידים ילמדו שניתן להפסיק למלא תפקיד מסוים מפני שהוא קשה, אינו מעניין, או כל סיבה אחרת. אולם חשוב לנהוג באחריות ובשקיפות, היינו להציג ולהסביר את הקשיים ולחשוב על חלופה.

יש פעולות המתבצעות יחד עם אנשים אחרים, ויש המתבצעות לבד. מטרת הפעילות היא להבהיר זאת, לחזק את אלו המעדיפים להיות לבד ולתת לגיטימציה לבחירתם, אם לחוד

ואם ביחד. יחד עם זאת, חשוב לחזק את הפעילות המשותפת המחזקת את הכלל ואת היחידים בעת העשייה.

קשה להחליט החלטות
(בספר עמ' 69)

**היסוד המארגן בסעיף זה:
כישור: פתרון בעיות וקבלת החלטות**

בחיי היומיום נתקלים מבוגרים וילדים בצורך להחליט מה לעשות, על מה לוותר וכיצד. עליהם לבחור בין חלופות שונות, תוך בחינת יתרונות וחסרונות (רווח והפסד) לגביהם, ולעתים גם לגבי האחרים.

תהליך בחירה בין חלופות אינו פשוט ואינו קל לילדים צעירים. כאן המקום ללמד בצורה הדרגתית כיצד להתמודד עם הצורך לבחור בין חלופות. ראשית, עליהם להגדיר מהן החלופות או במילים אחרות – מה מתחרה במה? בהמשך הם צריכים לחשוב מה חשוב להם יותר ומה פחות, בבחינת מה מפסידים מצד אחד ומה מרוויחים מצד שני. לאחר מכן שוקלים את המחיר ומחליטים באיזו חלופה לבחור. אפשר להציב בפני הלומדים חפצים שונים, פעילויות שונות ולבקשם להחליט במה לבחור על פי המודל הנ"ל. יחד עם זאת, יש גם סגנונות אחרים שיש לקבלם.

יש מודלים שונים להתמודדות עם בעיה ועם קבלת ההחלטה על מה לוותר. בכיתה ב' ההתמודדות עם הבעיות השונות היא אינטואיטיבית. הילדים אינם עסוקים בתהליך שהם עוברים בדרך לפתרון הבעיה. הקריטריונים להערכת ההתמודדות עבורם הם מידת ההצלחה או הכישלון הכרוכים בה. על כן אין ללמד מודל מובנה, אלא להדגיש את המרכיבים שהילדים נתקלים בהם אינטואיטיבית, מרכיבים המשמשים בסיס להבנת התהליך, למשל: כל בחירה כרוכה בויתור; מקומו של המבוגר כמסייע בפתרון הבעיה. מתוך **כישורי חיים לכיתות א-ב**, תשנ"ו (עמ' 185), האגף לשירות פסיכולוגי ייעוצי והאגף לת"ל, משרד החינוך התרבות והספורט, ירושלים.

הפעילויות מציגות כמה דוגמאות להתלבטות בשאלה על מה לוותר כדי לפתור בעיה נתונה. התלמידים יקראו וידונו בבעיות שהוצבו בפני הילדים בסיפורים. חשוב שיתנסו במשחק תפקידים שבמהלכו יועלו התלבטויות ויוצגו דרכי פתרון.

קבלת עזרה וסיוע היא חלק חשוב ביותר בהליך קבלת החלטות וההתמודדות עם בעיות. על כן הוצגה בכל אחת מהדוגמאות שאלה שנשאלת על ידי אדם מבוגר משמעותי.

מוצע שבהזדמנויות שונות בחיי היומיום תציג המורה בפני התלמידים את הקושי בעת התמודדות עם בעיה ותציע להם לחשוב על חלופות לפתרון, על מה לוותר תמורת דבר אחר ובמי ניתן להיעזר.

יש אי הבנות ובעיות? אך פותרים אותן?
(בספר עמ' 73)

היסוד המארגן בסעיף זה:

כישור: פתרון בעיות וקבלת החלטות

ערך: התמודדות עם בעיה ועם אי הבנה תוך שמירת

כבוד האדם וללא נקיטת אלימות

בחיי היומיום אנו חווים אי הבנות בין אנשים שונים. לעתים אי ההבנה נפתרת ברוח חיובית, אולם במקרים אחרים אין בעלי הדבר מצליחים ליישב את אי ההבנה שביניהם, מסלימים את הבעיה והקונפליקט, וכך מתפתחות תחושות של מתח וכעס שניתן היה למונען באמצעות הידברות ובירור.

ראשית הפתרון טמון בזיהוי אי ההבנה שיוצרת את הבעיה. בקטע "הכול השתבש" נעשה ניסיון לגעת בשורש הדבר ולזהות זאת כאי הבנה. הילד מנסה להציע בעצמו פתרון: "מדוע לא שאלו אותי". כאן טמון המפתח לפתרון ולהפגת הכעס והעלבון: **הידברות**, התייעצות משותפת.

בשני הקטעים: "**מתי הזמן המתאים?**" ו"**אבל אפשר גם אחרת**" מוצגות שתי תגובות שונות של האב לנוכח אותה הבעיה. בראשונה האב פונה אל בנו מבלי להבין את צרכיו ואת רצונו אלא דורש ממנו להכין שיעורי בית כעת. הבן אמנם אינו מרוצה אך מבקש לסיים את המשימה שבה התחיל ואומר שהשיעורים הם על אחריותו. בסיטואציה השנייה מציג האב דוגמה להידברות המובילה ליחס חיובי ולהיענות, והבן מגיב בשמחה וברצון לשתף את אביו. זאת על פי הגישה שבכל אדם יש צדדים חיוביים ויש צדדים פחות טובים. הלכה היהודית מדריכה כיצד להגיב במקרים כאלה "ולא יסתור את דבריו ולא יכריע את דבריו בפניו אפילו לומר נראין דברי אבא".

מוצע שהדיון יתמקד בהבדלים שבין שתי התגובות של הבן כדי להבהיר שהבהרת הדברים ברוח חיובית וקונסטרוקטיבית יכולה להשיג תוצאות חיוביות וללא כעס ואי הבנה. דוגמאות אלה מהוות בסיס ללמידה ביחס לתקשורת בין אישית ולהתנהגויות שונות בין הורים וילדים. כפי שכבר נזכר, חשוב להדגיש את הסמכות ההורית ביחסי הורים וילדים וללמד את הילדים כיצד לנהל דיאלוג עם בני המשפחה גם אם אין מסכימים לכל דבר, אך ניתן להגיע להבנות ולהסכמים ביחד. **יושם דגש** על מעמד ההורים במשפחה ועל יחסי ההורים והילדים ועל הנהלים במשפחה בהקשר לדיבר "כבד את אביך ואת אמך, את בנך ובתך למען יאריכון ימך". (עשרת הדברות בספר שמות).

מוצע להביא דוגמאות מחיי הילדים, או להמחזי שתי סיטואציות דומות בנסיבותיהן אך שונות באופן ההידברות.

המורים בחמ"ד ישקלו להציג דוגמאות רלוונטיות לאורח החיים במשפחה הדתית ובהלימה

לאוכלוסיית בית הספר, כדי לא לפגוע בילדים שבמשפחתם נוהגים באופן שונה. כאמור, חשוב ליידיע את ההורים על הפעילות הזו.

איך לפתור בעיות ללא ריב וללא כעסים ועלבונות?

אי הבנות וחוסר התחשבות גורמים לבעיות. אחד הפתרונות הוא ריב, עלבון או כעס. בעיה אחת גוררת בעיה נוספת.

התלמידים יבינו שפתרון בעיה בין בני אדם באמצעים אלימים ופוגעים, הן מילולית והן פיזית, אינו נכון ואינו רצוי, כי הוא גורם לתוצאות שליליות, הן לפוגעים והן לנפגעים. מוצע להביא אמרות ממקור היהדות בנושא, להסביר את הביטויים ואת הקשר לנושא, ללמוד אותם בעל-פה ולהביא דוגמאות מחיי היום-יום להמחשה. וכן לכתוב את הביטויים בכרזה ולתלותה בכיתה

טוב יעשו המורים בחמ"ד אם ירחיבו ויביאו ביטויים נוספים ויבחנו כיצד הם באים לידי ביטוי בחיי המשפחה הדתית ובחברה הדתית, כמו, "אל תריב עם אדם אם לא גמלך רעה", (משלי ג, מ).

במשימה יקראו התלמידים את השיר "מי אשם?" מאת המשוררת פניה ברגשטיין וידונו באירוע שנגרם כתוצאה מעלבון ומריב ובתוצאותיו.

בקטע "היה שמח?" מוצגת תופעה של חוסר התחשבות, העלבה, פגיעה בכבודו של הזולת וגרימת כעס ועלבון. חשוב לדון בתופעות אלו ולהביא דוגמאות מהמציאות. בהמשך מוצגת דרך לפתרון בעיה מסוג זה. מוצע לתרגל את הדרך הזו בשלבים. לדוגמה, התייחסות לאירוע הנדון בקטע:

זיהוי הסיבה לבעיה: כל אחד משלושת האחים עשה פעולה ללא התחשבות באחרים.

התוצאה: כעסים, צעקות והטחת עלבונות.

הצעות לפתרונות שונים:

א. הידברות ביניהם, וקביעת הסדר של זמני הפעילות.

ב. דיון על ההערות המופנות זה לזה.

ג. פנייה להורים שיתערבו ויסדירו את הדברים.

ד. להמשיך "כמו שקורה בכל פעם".

בחירת ההצעות ובחירה: דיון על החלופות – העלאת יתרונות וחסרונות, ולבסוף בחירה בפתרון הטוב ביותר כעת.

פועלים על פי הפתרון שנבחר: התלמידים יציעו דרכים ליישום הפתרון שבו בחרו במצבים דומים.

בודקים את טיב הפתרון במהלך הפעילות: כאן נדרשת רמת חשיבה גבוהה, וחשיבה רפלקטיבית שאמנם אינה קלה לתלמידי כיתה ב, אך ניתן להתחיל ליישמה במשימות קטנות, שבהן הפתרון שנבחר הוא ההידברות:

האם אני מנסה לדבר עם בני המשפחה לפני שאני כועס/ת או רב/ה? האם אני תחילה מבקש/ת ולא פורץ/צת מיד בצעקות? כמה פעמים הצלחתי?
בסעיף שבספר מוצעת משימה: חשיבה יצירתית – הכנת סרט. כדי להכין סרט יש לכתוב סיפור, כלומר עלילה שתציג את הרעיון המרכזי. ההצעה מתבססת על תכנית הלימודים **חינוך לשוני לבית הספר היסודי**, משרד החינוך התרבות והספורט, ירושלים, התשס"ג. חשוב לציין שבספר ניתנו הנחיות מפורטות לכתובת סיפור אולם אין להגביל ילדים למבנה כלשונו, כדי לא לבלום חשיבה יצירתית.

הזכויות שלי – הזכויות שְׁלֶךְ והזכויות שְׁלֶךְ.
(בספר עמ' 82)

היסודות המארגנים בסעיף זה:

ערך ומושג: זכויות האדם וזכויות הילד הם יסוד בסיסי בחברה דמוקרטית והומניסטית

המושגים הערכיים **זכויות האדם וזכויות הילד** הם הבסיס ללימוד המעגל החברתי-פוליטי המורחב ולהתנהגות אזרחית-חברתית בהווה ובעתיד. תכנית הלימודים מדגישה את הצורך ואת החשיבות בהבהרה ובהפנמה של משמעות מירתן של הזכויות שלי ושל זולתי בחיי היומיום.

השיפוט המוסרי הוא בסיס ללימוד ולהבהרת ערכים דמוקרטיים. חשוב לפתח הבנה והתייחסות נורמטיבית לגבי המושגים **בסדר ולא בסדר** ובדבר תחושה לזיהוי עוולות, לצדק ולאי צדק ולזיהויים. (מתוך תכנית הלימודים **תרומת האזרחות, מולדת, חברה ואזרחות**, עמ' 54).
"התייחסות שוויונית לזכויות של פרטים ושל קבוצות בבחינת 'מה ששנא עליך אל תעשה לחברך'; להתנהגות שאינה שומרת על כללים שוויוניים, כגון מגדר, מוגבלויות, מיעוט." (שם, עמ' 55).

זכויות הילד הוא מסמך שעל התלמידים להכירו, להבינו וליישם בהתנהגותם היומיומית את הבנתם. נושא חשוב זה נלמד במסגרת לימודי **"מולדת חברה ואזרחות"** בכיתות ב, ג ו-ד. בכיתה ב מתחילים להניח את היסודות להבנה המתרחבת וגדלה בקשר לזכויות האדם וזכויות הילד.

הלימוד בכיתה ב יתמקד בזכויות אחדות מתוך מסמך "זכויות הילד", שאותן התלמידים יכולים להבין ולממש. שאר הזכויות יילמדו בהמשך בכיתות ג ו-ד.
בפרק זה הטיפול בזכויות הילד בספר מקבל דגש בהקשר **למשפחה** והוא נזכר גם בפרק השלישי, **בין החברים**.

טעות נפוצה לחבר בין זכויות לחובות, אולם רצוי להבחין בין **זכויות טבעיות** שהחובה היחידה

היא לשמור עליהן, כמו הזכות לחיים והזכות לכבוד, לבין זכויות אזרחיות וחברתיות שמולן עומדות חובות, כמו הזכות לחינוך שבעטיה חוקק חוק חינוך חובה, המטיל על המבוגרים את האחריות לחינוך ילדיהם..

כדי להבין את המשמעות של מתן זכויות לילדים יובאו בפני התלמידים קטעים מתוך החוק זכויות הילד שחוקק בישראל ובמדינות רבות אחרות מוצע לקרוא עם התלמידים ולהבהיר את המסמך תוך הבאת דוגמאות רבות מהמציאות הסובבת אותנו. מוצע להביא דיווחים מכלי התקשורת (עיתונים, רדיו וטלוויזיה) על מקרים שבהם הופרו זכויות של ילדים, ולעומתם מקרים שבהם כובדו.

חשוב לשוחח עם הילדים על מצבים שבהם חבריהם או הם עצמם לא כיבדו את הזכויות של זולתם, או שאחת מזכויותיהם נפגעה. ייתכן שתלמידים יתארו מקרים של פגיעה גופנית או של הפרה חמורה אחרת של זכויותיהם. במקרים אלה יש לבדוק היטב את דבריהם, להתייעץ עם יועצת בית הספר, ואם ייחשף מקרה של פגיעה משמעותית והדברים אמינים – על המורים לדווח על כך לגורמים המתאימים. זאת תוך שמירת הסודיות והפרטיות שהיא כלל יסוד. חשוב לזכור שלימוד זה הוא בעל חשיבות רבה להתפתחות התובנות ביחס למותר ואסור, ראוי ולא ראוי, לשיפוט מוסרי וליחסים הוגנים במשפחה, בין חברים ובכל מסגרת חברתית אחרת.

יחד עם זאת, יש להיזהר מזילות המושג "זכות". ילדים נוטים לומר על כל דבר שנפשם חפצה בו: "זכותי". מובן שלא לכך הכוונה.

בין הזכויות שחשוב לטפל בהן: כבוד האדם, שוויון הזדמנויות מגדרי ושוויון הזדמנויות לבעלי מוגבלויות ובני מיעוטים שונים (כמו עולים חדשים, עובדים זרים, ערבים). כאמור, קיום הזכויות של האחרים הוא ערך בעל חשיבות עליונה אך לצדו יש חובות שגם הן חלק מהערכים ומהכללים במשפחה ובמסגרות חיים שונות.

מהן זכויות הילד?

זכות היא רשות מיוחדת שהחברה מחליטה לתת לילדים או למבוגרים. החברה החליטה לתת זכויות מיוחדות לילדים.

לדוגמה: מוסדות המדינה החליטו שכל הילדים צריכים ללמוד כדי שידעו לקרוא ולכתוב, לחשוב ולחשב חשבונות. כל יעשו דברים שמעניינים אותם, וכך יתקדמו ויגיעו להישגים. כך כתוב בחוק: לכל ילד הזכות לחינוך – לגשמה עצמית, להזדמנות שווה, ולמיצוי יכולתו וכישרונותיו.

חוק זכויות הילד מיועד לכל הילדים בישראל ללא הבדל של גיל, מין (בנים ובנות), דת (יהדות, אסלם, נצרות), גזע (לפי צבע עור, מבנה פנים ועיניים), אמונה (במה מאמינים), מוצא (מאיזו ארץ הגיעו לישראל), מצב בריאותי (חולים ונכים או בריאים), שכלי (בעלי צרכים מיוחדים), נפשי (חולים או בריאים), או אחר. החוק מחייב שינהגו לפיו, ישמרו על הזכויות וידאגו לתת זכויות לכל הילדים.

היסודות המארגנים בסעיף זה:

ערך: מנהגים ומסורות הם מרכיב מרכזי בכל חברת בני אדם.
החברה יוצרת, מקיימת, משמרת ומחדשת את מנהגיה והמסורות שלה
ומנחילה אותם לדור הצעיר – "דור לדור יביע אומר".
עיקרון: נהלים וסדר יום מארגנים את חיי החברה

סדר יום

נהלים, סדר יום ומנהגים הם מרכיב בעל משמעות במסגרות חברתיות קטנות, כמו התא המשפחתי, וכן במסגרות גדולות ומורכבות יותר, כמו בית הספר, הרשות המקומית, ארגונים חברתיים-מוסדיים-ציבוריים שונים, וכמובן מוסדות השלטון המרכזי. כדי להבין כיצד פועלת מערכת חברתית יש להכיר את מנהגיה, נהליה וסדר יומה.

בכל משפחה יש נהלים, מנהגים וסדר יום, שנקבעים על ידי בני המשפחה. הנהלים וסדר היום עשויים להשתנות בהתאם לצרכים ולנסיבות החיים, אולם התלמידים צריכים להבין שללא מערך הנהלים לא תוכל היחידה החברתית לפעול כשורה.

המורים בחמ"ד ישימו דגש על סדר היום במשפחה דתית, שבה סדר היום והנהלים מותאמים לאורח החיים של משפחה שומרת מצוות (כמו זמני תפילה, מועדי ברכות ועוד). המורים יבהירו שהמסורת והמנהגים במשפחה היא חלק מהעברת המטען היהודי-דתי בשרשרת הדורות שההורים קיבלו במשפחתם והם מעבירים אותו לילדיהם, זו חובתם. מורים בבית הספר הממלכתי טוב יעשו אם יפגישו את הלומדים עם סדר יום במשפחה שומרת מצוות, כדי להכיר אורח חיים שונה שלעיתים מתקיים אצל שכנים באותו רחוב או בניין.

בכל מסגרת חברתית "קיים מתח מתמיד בין צורכי הפרט והאוטונומיה שלו לבין המימוש העצמי בזיקה לערכים ולהסדרים החברתיים. קיים גם מתח בין הכורח והתועלת שבהשתייכות הפרט למסגרות חברתיות שונות והנורמות שהמסגרות החברתיות כופות עליו, לבין רצונו לשמור על האוטונומיה האישית שלו. כל אלה יוצרים בעיות ברמה האישית וברמה החברתית."

(תכנית הלימודים, עמ' 37)

המתח בין צורכי הפרט לבין ההסדרים החברתיים הוא זה שיוצר אי הבנות, חיכוכים, מריבות וכעסים. הדוגמאות המובאות בספר מציגות את הבעיה כדי לעורר דיון ולמידה בדבר הצורך למצוא את שביל הזהב בין צורכי הפרט לבין צורכי החברה. מוצע לדון בסוגיות אלה ואף לשחק משחק תפקידים שמאפשר לבחון את הבעיה מזוויות שונות, בבחינת "להיכנס לנעליו של האחר".

היסוד המארגן בסעיף זה:

ערך: קיומם של חגים, מועדים וטקסים נועד להנחיל ערכי תרבות ומסורת לדורות הבאים ולגבש את המסגרות החברתיות.

מנהגי השבת, החג והמועד הם חלק מהתרבות המשפחתית, שהיא חלק מהתרבות היהודית-ישראלית כאן, במדינת ישראל. כל משפחה נוהגת באופן שונה ומקיימת את מצוות ואירועי החג והמועד על פי השקפת עולמה, על פי המסורת שלה ושל המשפחה המורחבת. חשוב להבהיר לתלמידים שאין דרך אחת מחייבת, אלא יש לכבד כל מנהג.

מן הראוי לציין שהספר נכתב עבור בית הספר הממלכתי והממלכתי דתי כדי לשלב ולשתף את כלל הלומדים היהודים בנושא, ולכן פרק זה דן כאמור בחגים ובמועדים כחלק מההווי המשפחתי ואין בו הרחבה על מקורות החגים והשבתות, על מאפייני הם ועל המצוות. מורים שירצו להרחיב יוכלו לעשות כן על פי שיקול דעתם.

המשימות מכוונות להבנה שמנהגי החג והמועד שונים בין משפחות שונות, לדוגמה: מוצגים שלושה שירים המתארים את מנהגי יום השבת במשפחה. מצד אחד, חשוב לציין שהשבת היא יום המנוחה של העם היהודי ומקורה בספר "בראשית" ובעשרת הדברות נאמר: "זכור את יום השבת לקדשו", שמות, כ, ז-ח. מצד שני יש לציין שחוק יום מנוחה בשבוע הוא חוק כלל עולמי המגן על זכויות העובדים ומאפשר להם לנוח ולהחליף כוח.

יש משפחות שאינן חוגגות שבתות וחגים על פי המסורת היהודית. במקרים כאלה כדאי שהילדים ישאלו את ההורים איך נהגו לחוג את החג כאשר הם היו ילדים, ואם גם זה לא היה אז שישאלו את הסבים. יש להניח שהם נהגו אחרת אלא אם היו במסגרות קיצוניות שבהן שללו סממנים יהודיים ייחודיים כמו מנהגי השבת והחגים. יחד עם זאת, חשוב לזכור שאין להעביר ביקורת מגנה אלא לקבל זאת כעובדה.

מוצע ללמד את הפיוט "לכה דודי" המושר בערב שבת ולקרוא את הקידוש לשבת ולציין גם את טקס ההבדלה במוצאי שבת בעדות שונות שרים מזמורים בלחנים שונים, מעניין להזמין הורים שישירו את המזמורים לשבת על פי הנוסח המקובל בעדתם. כך הלומדים יתוודעו לסגנונות השונים ולמגוון היפה.

המשימות מכוונות לתיאור מנהגי שבת, חג ומועד מבתי התלמידים, להבנת ערכי החברתי של החג והמועד, כיום שבו מתכנסת המשפחה לאירוע משותף המעוגן בתרבותו של העם היהודי בישראל.

על מנת להבין את משמעותם של מנהגים ומסורת, יאספו התלמידים מידע במשפחתם על

טקסים ומנהגים שחוזרים על עצמם בשבתות ובחגים. התלמידים יתארו את המנהגים ואף את חלקם בטקס המשפחתי. שיתוף הילדים בטקסים המשפחתיים מהווה בסיס להווי המשפחתי ולהעברת המסורת מהמבוגרים לדורות הבאים. כאן חשוב לציין את חשיבות הטקס כגורם מלכד וקבוע המהווה מסגרת מוצקה לתרבות המשפחתית מצד אחד ושותפות עם אנשים ביישוב ובמדינה.

המורים בחמ"ד ישקלו להרחיב על מנהגים וטקסים דתיים חשובים כמו: ראש חודש, ערב שבת והבדלה, ערבי יום טוב, ערב יום כיפור ומוצאי יום כיפור, ערב פסח והימים שלפני ערב פסח (ביעור חמץ), תשעה באב וצומות אחרים. מוצע להרחיב על לוח השנה ועל החגים והמועדים בו. מוצע לקיים מפגש עם רב ולאפשר לתלמידים לשאול שאלות על מנהגים וטקסים שאינם ברורים להם.

יש מקום לציין שבמדינת ישראל חיים אזרחים ערבים ודרוזים ולהם מנהגים ומסורות שונות משל היהודים ועל הלומדים ללמוד לכבד את המסורות השונות. גישה זו היא ברוח תכנית הלימודים, ברוח מגילת העצמאות והשקפת עולם הומניסטית הרואה ברב תרבותיות ערך ונותנת כבוד לכל אחד.

כמו כן יש להדגיש שמנהגים ומסורות מתפתחים בחברות שונות וכך גם במדינת ישראל הרב תרבותית. לפי כך, חוקק חוק במדינת ישראל שהקבוצות השונות כמו הערבים (מוסלמים ונוצרים), הדרוזים והצ'רקסים חוגגים את חגיגה לפי כללי המסורות שלהם ובתאריכים שונים משל היהודים. החוק חוקק בשל היות מדינת ישראל מדינה דמוקרטית המאפשרת לכל קבוצה לחיות על פי דתה, אמונתה ומנהגיה. לכן, בכל לוח שנה אפשר לראות את המועדים של המיעוט הערבי והדרוזי בישראל – את מועדי הערבים הנוצרים, המוסלמים והדרוזים.

הסיפור של בני משפחתי בישראל
(בספר עמ' 113)

היסודות המארגנים בסעיף זה:

תהליך: התרחשות אירועים ברצף

ערך: תרומתם של היחידים לאתוס המשפחתי והיהודי-ציוני

בעיה: דרכי התמודדות עם קשיי עלייה וקליטה

תולדות המשפחה וסיפור עלייתה לארץ וההתיישבות בחבליה השונים, הם מרכיבים חשובים בגיבוש זהותם האישית והקולקטיבית של התלמידים ושל בני משפחתם. באמצעות הסיפורים האישיים של הסבים, הסבתות וההורים מתעצם הקשר של התלמידים אליהם, ובנוסף הם רוכשים על ידי כך מושג ראשוני על פרקים בתולדות ההתיישבות היהודית-ציונית בארץ

בתקופות שונות.

”לימוד ההיבט ההיסטורי במסגרת המרחב האישי והמרחב היישובי יתמקד בתהליכים ובאירועים שהתרחשו בתקופות שונות ביישוב על רקע ההתרחשויות באותה תקופה בארץ. **הלימוד ישלב את הסיפור האישי והמשפחתי ואת מקומה של המשפחה בתהליכים ובאירועים אלה.**” (תכנית הלימודים, עמ’ 62).

חשוב להזכיר שאין הכוונה ללמד היסטוריה, תאריכים וגורמים וסיבות לאירועים.

בסעיף זה מוצגים חמישה סיפורי עלייה לארץ בחמש תקופות שונות: העלייה הרביעית והעלייה החמישית (שתיהן לפני הקמת המדינה), ”העלייה השישית” ממרוקו, עליית יהודי רוסיה ועליית יהודי אתיופיה (שלושתן לאחר הקמת המדינה). הדמויות מספרות ומתארות את עלייתן, את עליית בני משפחתן ואת קליטתן בארץ. מן הראוי לציין שהסיפורים שנבחרו מייצגים עליות אחדות בלבד, בכיתה ג ובכיתה ד יוזכרו עליות מארצות אחרות. אין כאן כוונה להעדיף עלייה אחת על השנייה אלא להציג נקודות ציון בעליות לישראל, ואיננו יכולים לכלול את כל העליות ולהציגן בפני תלמידי כיתה ב.

סיפור אישי נוסף הוא של סבתא שחייתה בארץ כילדה ערב ההכרזה על הקמת מדינת ישראל ובימי מלחמת העצמאות.

סיפורים אישיים (אותנטיים) אלה הם בבחינת מייצגים בלבד ומהווים דוגמה לסיפור אישי על רקע התקופה.

לצד הסיפורים משולבים שירים מאותן התקופות.

מוצע לקרוא בקול עם התלמידים את הסיפורים, להביא לכיתה להמחשה תמונות, סרטי וידאו, תצלומים, כלים, חפצים, בגדים ואף להוסיף סיפורים ושירים.

לאחר קריאת הסיפורים מוצע לערוך השוואה בין אירועים ותהליכים דומים ושונים, כגון הסיבות לעלייה לארץ, הקשיים, דרכי ההתמודדות, השלטון שהיה בארץ, אורח החיים, מנהגים שרווחו בארץ המוצא לעומת מנהגים באותה התקופה בארץ.

תוכלו להיעזר במודולה א': **סיפור תולדות המשפחה** בציר משפחות ויישובים יהודים בראי תולדות ארץ ישראל, עמ' 110 בתכנית הלימודים מולדת חברה ואזרחות.

ההבחנה היא בין העולים שעלו לארץ בעליות שלפני הקמת המדינה לאלה שלאחריה. יחד עם זאת אין לכלול מהלך הלימוד תאריכים.

תאריך הקמת המדינה הוא התאריך היחידי שיילמד בכיתה ב – ה' באייר תש"ח.

התלמידים יראינו את בני משפחתם על עלייתם לארץ ועל הקליטה בה, יביאו את הסיפורים לכיתה, יפיקו מהם מידע וישלבו אותם באלבום המשפחתי.

מוצע להזמין בני משפחה לכיתה כדי שיספרו על געגועיהם לארץ, ישראל כשחיו עם בני משפחתם בגולה, על עלייתם לארץ על התיישבותם בה ועל קשיי קליטתם. חשוב לשוחח

עם בני המשפחה טרם בואם לכיתה, כדי למקד את הסיפור ולכוון לרמת הכיתה, להימנע מאי בהירות והעמדת המספר/ת במצב מביך. שילוב תצלומים, כלים וחפצים, שיר או מנגינה, לבוש ואף מאכלים מעשירים את החוויה. אפשר גם להזמין סבא או סבתא המיטיבים לספר שיספרו על חווית הקמת המדינה בילדותם.

כאן המקום לשוחח על האופן שבו נוהגת המשפחה לחגוג את חגיגות העצמאות. **המורים בחמ"ד** ישקלו לשלב בלימוד פרקים אלה פרקי תפילה לחיזוק האמונה באלוהי ישראל בכל מקום ובכל זמן, יביאו פיוטים המבטאים געגועים לארץ הקודש ולירושלים, יביאו דוגמאות של רבנים שחיזקו את קהילתם בעת תקופות קשות ואף הנהיגו אותם לעלייתם לארץ ולהתיישבות בה. המורים ישלבו בלימוד את מצוות יישוב ארץ ישראל. הלומדים ילמדו את התפילה לשלום המדינה הנאמרת בכל שבת ובימי העצמאות. בבית

בבית המגורים שלנו ובסביבתו
(בספר עמ' 129)

היסודות המארגנים בסעיף זה:
עיקרון: התאמת מבנה לתפקודו
מיומנות: עריכת תצפית וקריאת תרשים של דירה

סעיף זה מתמקד בארגון המרחבי של בית המגורים, תוך בחינת הקשר בין מרכיבי הדירה לתפקודם. "כל תופעה תופסת מרחב, מאורגנת בתוכו וקיימת בתוך סביבה מסוימת." (תכנית הלימודים, **תרומת הגיאוגרפיה**, עמ' 43).

בסעיף זה יערכו התלמידים תצפית בבית מגוריהם ויבחנו את חלקי הבית ואת הרהיטים כדי להבין את הקשר בין מיקומם בדירה, לבין צורתם ותפקודם בה: צורתו ומיקומו של המטבח, מבנה הקירות החיצוניים בהתאמה לתפקידם כמבודדים ועוד. פעילות זו היא צעד ראשון בהבנת הקשר שבין מיקומן של תופעות במרחב לבין תפקודן. בהמשך, בכיתות ג'ד תורחב תובנה זו למרחב בית הספר, אזור המגורים והיישוב (מיקום מבני ציבור או אזורי תפקוד ביישוב, צורת מבנה ציבורי בהתאמה לתפקודו, כגון בית ספר, בית כנסת).

התלמידים יערכו תצפית בדירה וילמדו לרשום את הפרטים החשובים והרלוונטיים. מוצע להקדים ולתרגל עריכת תצפית בכיתה ולציין אלו פרטים הם בעלי חשיבות ורלוונטיים לדיון.

להשוואת הממצאים בין התלמידים **שתי מטרות:**

האחת: להבין שדירות המגורים שונות זו מזו, ולהקיש מכך שלכל משפחה דירה המותאמת להעדפותיה וליכולותיה או לעתים למצבה בזמן נתון.

השנייה: בכל הדירות יש מרכיבים זהים לתפקידים זהים, כגון קירות חיצוניים לבידוד, חדרים זהים לתפקודים זהים.

קריאת תרשים של דירה

מיומנות קריאתו של תרשים אינה קלה, אך בהחלט חשובה. זו ראשית קריאת סרטוט, המהווה בסיס לקריאת מפה בהמשך הלימוד.

ראשית יש להבהיר לתלמידים שתרשים הוא הקטנה של המציאות, כפי שבובה ומכוננית משחק, וכן תצלום של אדם או של מקום, הם הקטנת המציאות לגיליון נייר. רצוי להביא לכיתה חפצים שונים המייצגים פריטים הקיימים במציאות.

כדי להבין כיצד מסרטטים תרשים של דירה אפשר להתנסות עם התלמידים **בסרטוט תרשים של חדר:**

הציוד הדרוש: קופסת נעליים ריקה שתייצג את החדר, יריעה שקופה (מניילון), רהיטים של משחקי בובות (או דגמי רהיט שיוכנו מנייר בריסטול), עט על בסיס ספירט, נייר דבק, נייר לבן בגודל היריעה השקופה.

הביצוע:

1. בתוך הקופסה מציבים את הרהיטים לפי ארגון מרחבי שיוחלט עליו.
2. את היריעה השקופה פורשים על דפנות הקופסה ומדביקים אותה בנייר דבק. חשוב שהיריעה תהייה מתוחה היטב.
3. עומדים על כיסא מעל הקופסה, כך שמסתכלים אל תוכה **במבט מלמעלה**. מסרטטים בעט את קווי המסגרת של הקופסה, המייצגים את קירות החדר.
4. מחליטים על צבע לכל רהיט.
5. מסרטטים את קווי הרהיטים בצבעים שנקבעו, כפי שרואים אותם מלמעלה, כלומר רק את הקווים העליונים שלהם.
6. מסירים מהקופסה את היריעה השקופה ומדביקים אותה על נייר לבן.
7. על הנייר בצד כותבים מקרא לצבעי הרהיטים כפי שסורטטו.

התלמידים יתאמנו בקריאת תרשימים ויסבירו היכן נמצאים רהיטים, ישוו בין דירות שונות על פי תרשימיהן ואף ינסו כוחם בסרטוט חדר בדירת מגוריהם. לתלמידים המעוניינים ניתן להציע לסרטט את כל דירת מגוריהם. בניסוי שנערך עם תלמידי כיתות ב' היו תלמידים שסרטטו דירה בת שני מפלסים.

חשוב להדגיש שבכיתה ב אין לסרטט לפי קנה מידה.

התלמידים יבחנו באילו מקומות בדירתם יש מזוזות. חשוב להסביר מהי מזוזה, מה יש בה ומדוע היא נמצאת על הפתחים. תוכלו להיעזר בספר "איש איש וביתו", הוצאת מעלות, על המזוזה.

היסוד המארגן בסעיף זה:
ערך: קדושת החיים ושמירתם
מיומנות: תצפית בדירה לאיסוף מידע

נושא זה הוא בעל חשיבות מרבית ולכן יש להקדיש זמן ללימוד כללי זהירות ובטיחות בבית המגורים, אשר נועדו למניעת תאונות. מנתונים מצטברים מבתי החולים מסתבר ששיעור הילדים מתוך כלל הנפגעים בתאונות בבית המגורים הנו גבוה מאוד. מוצע להסביר ולהבהיר את הצינוי "ונשמרתם לנפשותיכם", כפי שנכתב בספר דברים, פרק ד, פסוק ט"ו. אנו מחויבים לדאוג לבטיחותם של הילדים מתוקף זכותם לחיים ולשלמות הגוף. המשימות המוצעות מקנות את ההבנה שמכשירים הנמצאים בשימוש יום יומי בבית המגורים עלולים לסכן חיים. לכן חשוב להכירם ולדעת כיצד לנהוג בהם כדי למנוע תאונות. התלמידים יערכו תצפית בדירת המגורים ויאתרו מקומות וחפצים שיש בהם סכנה לילדים ואף למבוגרים.

רצוי ליידע את בני המשפחה המבוגרים ולשתפם בפעילות חשובה זו. בנוסף, חשוב שהתלמידים ידעו אל מי לפנות כאשר יש סכנה או נגרמת תאונה. זהירות היא מיומנות יסוד בחינוך לקראת עצמאות. מפאת קוצר היריעה הפרק אינו מרחיב, אך מוצע למורים להקדיש זמן נוסף לנושא זה בשל חשיבותו, להסבירו לתלמידים בפרוטרוט, להזמין בעל מקצוע כמו חשמלאי ואף להביא כתבות מאמצעי התקשורת על מקרים שבהם ילדים נפגעו בין כותלי הבית.

להרחבה תוכלו להיעזר בספר "איש איש וביתו", הוצאת מעלות. להרחבה תוכלו לקרוא לתלמידים את הטקסט המצורף ולשוחח על הסכנות והתועלות.

תאונות בבית צריך למנוע / לילי הימן, זיווה מימוני

זהירות!

במים חמים שתייה מכינים,
כביסה מכבסים וכלים מנקים.
אז למה הגדולים תמיד לי אומרים:
"היזהרי, המים חמים!"
"מה היינו עושים בלי חשמל?" אמא תמיד אומרת.
התנור מחמם, המנורה אור מפזרת,
הרדיו מנגן והטלוויזיה משדרת,
וכך רוב מכשירי החשמל בביתנו
מקלים את החיים על בני משפחתנו:
אז למה אמא אומרת כל הזמן:
"היזהרי מהחשמל!"
אצבעות בתוך השקע – זה ממש מסוכן!"

בכל פעם כשאני חולה,
הרופאה לי רושמת תרופה,
"את התרופה לשתות עד הסוף," היא אומרת,
"ומחר זה יעבור ותרגישי אחרת."
אז למה אמא מזהירה וקובעת:
"בתרופות אסור לגעת!?"

וכשאבא מביט בחלון ומתפעל:
"זה הנוף היפה ביותר בתבל!"
אני גוררת כיסא אל החלון כדי לראות
ואבא נוזף ואומר:
"רדי מיד! על כיסא אסור לעלות!"
אז אמרו לי אתם, הושיטו עזרה:
איך משהו טוב יכול לפעמים להיות
כל כך רע?

היסוד המארגן בסעיף זה:

בעיה: התמודדות עם שינוי ועם עובדה חדשה

שינויים בסביבה הפיזית ובסביבה האנושית הם חלק בלתי נפרד מההוויה האנושית. לעתים יוצר השינוי בעיה או קושי, מערער מצב קיים ומציב עובדות חדשות. יש שינויים שגורמים למצבי לחץ, לכעסים, לחשש ולאיבוד הביטחון העצמי, ויש הגורמים לשמחה, להתקדמות ולהרגשה טובה (להרחבה קראו **התמודדות עם שינוי ומצבי לחץ, כישורי חיים לכיתות א'ב**, משרד החינוך התרבות והספורט, עמ' 61-90).

יש להקנות לתלמידים כלים ויכולות שיאפשרו להם להתמודד עם השינוי בצורה יעילה. "תהליכי השינוי במרחב הפיזי ובמרחב האנושי נבחנים על פי הגורמים והסיבות, ועל פי התוצאות וההשלכות בהווה ולעתיד. הם נתונים לפרשנויות שונות הנובעות ממערכות ערכיות שונות." (תכנית הלימודים, עמ' 45).

המשימות מציעות דרכי התמודדות עם השינוי במשפחה ובבית המגורים. לצורך הלימוד נבחרה דוגמה טיפוסית: הולדת תינוק. לכאורה הכול שמחים, אך הילד הגדול ניצב בפני סיטואציה חדשה, בפני שינוי פיזי הנוגע לארגון המרחבי של חדרו ובפני שינוי נפשי-רגשי הנוגע למעמדו החדש בין בני המשפחה.

השינוי משפיע על הילד, ואילו המבוגרים לא תמיד ערים לכך מספיק. מטבע הדברים הם דואגים לתינוק חסר הישע ומזניחים את הילד הגדול שמקומו נגזל בבת אחת, תרתי משמע. דרכי ההתמודדות עם השינוי והלחץ שנוצר בעקבותיו מוצעות על פי **מודל של התמודדות עם לחץ, לזרוס ופולקמן, כישורי חיים לכיתות א'ב**, עמ' 65.

התלמידים יספרו על שינויים בביתם ובמשפחתם, על רגשותיהם בעקבות השינוי וכיצד התמודדו עמו, במי נעזרו ומה הם מרגישים לאחר זמן.

חשוב לאפשר לתלמידים לספר גם על מצבים שבהם לא הצליחו להתמודד ועדיין לא חשים בטוב נוכח השינוי, כועסים ורוצים להחזיר את המצב לקדמותו. המסר שיועבר: אין דרך אחת, אין פתרון מוחלט, אך חשוב להתמודד. **קשה לי, אבל אני אצליח להתגבר בדרכי!**

היסודות המארגנים בסעיף זה:
עיקרון: התאמת מבנה לתפקודו
מיומנות: תצפית, איסוף מידע וארגונו
ערך: איכות הסביבה והגנה עליה

סביבתם המתרחבת של התלמידים, כלומר הרחוב שבו נמצא בית המגורים והדרך לבית הספר (בתנאי שבית הספר מצוי באזור המגורים של התלמידים).

התלמידים אמורים להכיר את הרחוב שבו הם מתגוררים, אולם הכוונה בסעיף זה היא להיכרות מושכלת, המתבטאת בכמה היבטים:

1. להתמצאות במרחב כדי שיוכלו להשתלב בו, דהיינו להגיע בכוחות עצמם ליעדם (בהלימה **למטרה 8**, בתכנית הלימודים, עמ' 21).
2. להכיר תופעות במרחב ולבחון את הקשרים ביניהן, כמו מיקום מעברי חצייה והבנת מיקומם (בהלימה **למטרה 7**, שם, עמ' 21).
3. להעריך ולבקר את מצב הסביבה ברחוב מבחינת טיפוחה ושמירת ערכיה המבוניים והטבעיים (בהלימה **למטרה 9**, שם, עמ' 22).

כדי לבחון את הסביבה יערכו התלמידים תצפיות ברחוב שבו הם מתגוררים. מוצע להתנסות בעריכת תצפית ברחוב הסמוך לבית הספר כדי לתרגל. שתי אפשרויות לתצפית:

האחת: תצפית סגורה שבה ייקבעו קריטריונים מראש.

השנייה: תצפית פתוחה שבה הקריטריונים לתצפית יגובשו במהלכה.

המורה תחליט עם התלמידים באיזו תצפית לבחור. במשימה מובאת תחילה תצפית פתוחה, שאת ממצאיה רשמה תלמידה על פי מה שראתה.

בהמשך מובאת דוגמה לתצפית סגורה, שבה מוצגים קריטריונים, והתלמידים ממלאים את הטבלה על פי הממצאים.

לפני התצפית ובמהלכה חשוב להכיר את **כללי זהירות ובטיחות** ולהסביר היטב מדוע הם נקבעו. חשוב להדגים כדי שהתלמידים יבינו שמאחורי כל כלל יש היגיון הנובע מהסכנות שבאי שמירת זהירות וכללי בטיחות. מוצע לשוחח עם התלמידים על כך ולהציע להם להשתתף בקביעת כללים אלה. כך הם יתמודדו עם בעיה ויציעו לה פתרונות. כמובן שיש לדרוש מהם בקרה ומשוב על התנהגותם במהלך התצפית.

לקראת התצפיות על התלמידים להצטייד במצע קשיח לכתיבה, בכלי כתיבה ובניירות אחדים. רצוי אף להצטייד במצלמה.

היציאה לתצפית באזור המגורים תבצע רק בליווי מבוגרים. זאת יש לתאם עם בני המשפחה המבוגרים.

הדיווח מהתצפית יתבצע על פי המוצע בתכנית הלימודים לחינוך לשוני, משרד החינוך התרבות והספורט, עמ' 30-31.

לאחר התצפית:

איסוף הממצאים הם השלב הראשון והבסיסי.

שלב שני: **ארגון ועבוד הנתונים** שנאספו. כאן ייעשה מיון וניפוי, קיבוץ וארגון על פי הקריטריונים שגובשו.

שלב מסכם **הצגת מסקנות והכללות והעלאת שאלות חדשות** (בהלימה **למטרות 10.3, 10.5** בתכנית הלימודים מולדת, חברה ואזרחות, עמ' 22-23). ההכללה הנדרשת היא למאפייניו של אזור מגורים. זוהי ראשית ההבנה שהמרחב היישובי מאורגן על פי אזורים תפקודיים שונים (שימושי קרקע שונים) ולכל אזור יש מאפיינים שונים בהתאם לתפקודיו..

חשוב שהתלמידים יבינו שמערך הרחוב ואזור המגורים אינו מקרי, אלא נובע מתכנון הלוקח בחשבון את צורכי התושבים ואת מאפייני האזור מבחינה פיזית ומבחינת האוכלוסייה.

המורים בחמ"ד יוכלו לכוון את התצפית בנוסף לרחוב גם לבית הכנסת, וימקדו את תשומת לב התלמידים למיקום בית הכנסת באזור המגורים. המורים יכינו עם התלמידים שאלות לגבי בית הכנסת. כמו כן יבהירו שבכל בית כנסת **ארון הקודש פונה לכיוון ירושלים**. התלמידים יאתרו את מיקום ארון הקודש ועל פי מיקומו יזהו את הכיוון. כאן המקום להזכיר טעות רווחת – ארון הקודש פונה לכיוון מזרח. יש מקומות שכך הוא, כמו בתל אביב וגוש דן, אולם לדוגמה בטבריה ובית שאן ארון הקודש פונה לכיוון דרום, בעין גדי הוא פונה לכיוון צפון וכך הלאה. המורים יבהירו לתלמידים שהביטוי **קיר המזרח** מקורו באירופה כשירושלים וארץ ישראל היו במזרח. לעומת זאת בגלויות שונות ארון הקודש פנה לכיוון ירושלים ולא בהכרח למזרח. (לדוגמה בתימן, בהודו ובעיראק – למערב, במרוקו ובאתיופיה לכיוון צפון, בסוריה לכיוון דרום).

היסודות המארגנים בסעיף זה:

בעיה: עובדות חדשות בסביבה והשפעתן על הסובב האנושי והטבעי

מיומנות: תצפית לאיסוף נתונים

על השינויים נכתב בסעיף **כשיש שינויים מה עושים?** (ראו עמ' 27 כאן).
בסעיף זה מדובר בשינויים באזור המגורים, בגינה הציבורית, ברחוב ובדרך לבית הספר.
כאמור כל שינוי אשר לעתים נוצר כדי לפתור בעיה לא אחת גם יוצר בעיה חדשה המצריכה
חשיבה על דרכי התמודדות.

דרכי ההתמודדות זהות, אולם מחוללי השינוי הם לא בני המשפחה אלא גורמים זרים. לפיכך
הממד הרגשי שונה ואף יכולת ההשפעה שונה.
התלמידים יצאו לתצפית לבחינת שינויים ברחוב. עקרונות התצפית זהים, וכן ארגון המידע
ועיבודו.

משחק התפקידים המוצע מציג לראשונה דמויות שאינן בני משפחה, ולכן הטענות והנימוקים
שונים מבחינת העניין (ראו **הישג נדרש 1** בתכנית הלימודים, **חינוך לשוני**, עמ' 82-83).
התלמידים אמורים להעלות טיעונים של בעלי עניין שונים, לבחון נקודות ראות שונות
ולחשוב על פתרונות.

אין ספק שזו משימה לא פשוטה אך חשובה להבנה: התמודדות עם שינויים במרחב הציבורי.
דוגמה הדיון במשחק התפקידים: בניית בית ספר לילדים חריגים בשכונה, מהן הדעות בעד
ונגד של נציג הדיירים, נציג משרד החינוך ונציג הורי התלמידים החריגים, וראש העירייה.

פרק שלישי: בין חברים וחברות

הערות דידקטיות ואחרות

פרק זה עוסק במערכות הקשרים בין היחיד לבין קבוצת ההשתייכות במעגל השני – חברי
הכיתה וחברים במסגרות אחרות, כגון מתנ"ס, חוג, קבוצת ספורט ובית כנסת. הפעילויות בפרק
מתייחסות לקשרי הגומלין בין היחיד לבין חברי הכיתה, לקונפליקטים ולדרכי התמודדות.
הפרק דן בעיקר בחברי הכיתה, המהווים את קבוצת ההשתייכות המשמעותית אחרי בני
המשפחה.

רעיונות, עקרונות, ערכים, מושגים ומיומנויות שנלמדו בפרק השני בהרחבה יילמדו גם בפרק

זה, אך באמצעות תכנים חדשים הרלוונטיים לסביבת הכיתה.
"פיתוח רעיונות ומושגים נעשה בהדרגה ובהקשרים שונים... טיפוח והבהרה של ערכים ושל עמדות נעשה באופן הדרגתי ומצטבר כשהליך מתמשך תוך מעורבות פעילה ומתמדת של הלומדים בסביבתם החברתית."
(עקרון 5, הספירליות, תכנית הלימודים, עמ' 31)

במסגרת הלימוד על קבוצת ההשתייכות הרחבה יותר יובהרו ערכים הנוגעים לחיים בחברה, כפי שנכתב: "החינוך החברתי הוא מסגרת מתאימה לאמון מוקדם בקיום מצוות בעיקר בתחום שבין אדם לחברו", מתוך קווים מנחים למדיניות החינוך הממלכתי דתי, סעיף 2.3 עמ' 15.

מטרות הפרק הלומדים

1. יכירו את מעגל ההשתייכות השני שלהם, יבינו את ההבדל בין תפקודו ונהליו לבין אלו של המשפחה ויפעלו תוך שמירת זכויות ומילוי חובות.
- 1.2 יבינו את המושג "קבוצת שייכות" ויסבירו לאלו קבוצות הם משתייכים, מה מאפיין אותן ובמה מתבטאת השתייכותם אליהן.
- 1.3 יבינו שקשרי חברות בקבוצה מתבטאים באופנים שונים, יבינו שמחלוקת היא חלק מקשרי גומלין בין חברים, ילמדו דרכים להתמודדות עם מחלוקת, יתאמנו ביישומן ויפעלו תוך כיבוד הזכויות ומילוי החובות.
- 1.4 יזהו מצבים שבהם מופרות זכויות שלהם ושל חבריהם לקבוצה, יציעו פתרונות למניעה ויישמו אותם.
- 1.5 יבינו שמילוי חובות הוא חלק בלתי נפרד מכללי התנהגות בקבוצה, יסיקו את התוצאות הנובעות מהפרתן.
- 1.6 יבינו שהציבור הדתי מחויב למצוות התורה וההלכה, וינהגו לפי המצוות והחובות המוטלות על אדם שומר מצוות.

החברים והחברות שלי
(בספר בעמ' 165)

היסודות המארגנים בסעיף זה:
ערך: כבוד לאחר ולשונה
מושג: קבוצת השתייכות
בעיה: מחלוקות ודרכי פתרון

הפרק נפתח בסוגיה שבה ילדים אינם משתפים ילדה במשחקם בשל היותה עולה חדשה. בסיפור מובאת דוגמה לפגיעה בזכות לכבוד וליחס הוגן. תופעה זו שכיחה בין בני אדם בכלל ובין ילדים בפרט. לעתים נובעת התנהגות כזו מהיעדר מודעות, או מהיעדר יכולת להתייחס לשונה באופן מקבל ומשתף, או מהיעדר מודעות לצורך זה. לעתים האחר והשונה מאיימים, מרתיעים ויוצרים מצב חדש שלא קל לקבל אותו. בנוסף, חסרים לו כללי ההתנהגות/הקודים החברתיים, המנהגים והשפה המשותפים, המתגבשים בקבוצה במהלך הזמן (בהלימה לתרומת האזרחות, שם, עמ' 49-56).

הסיפור מציג היבטים אלה: היעדר רצון לשתף את הזר והשונה מצד אחד וחוסר מודעות למצוקתו ולאופן שילובו מצד שני. התלמידים יתייחסו למצבה של הילדה ולהרגשתה, אך במקביל יעלו הצעות לדרכי התמודדות עם ילדים חדשים, שונים ואחרים ולהרגשתם בהתמודדות זו. חשוב להציג את שני הצדדים: של הנקלטים ושל הקולטים. שני הצדדים עוברים שינוי, ויש לתת על כך את הדעת ולחשוב ביחד כיצד להקל אלה על אלה. (בהלימה למודולה ב', שינויים סביבנו, בציר לחיות בסביבות משתנות, סעיפים 1.9-1.11, שם, עמ' 75).

המושג **קבוצת שייכות** נלמד בהקשר לעולמם של התלמידים. הם יזהו את קבוצות השייכות שלהם במעגלים הולכים ומתרחבים, יערכו הבחנה בין מאפייני הקבוצות מבחינת מרכיביהן, מטרתן, טיב הקשרים שבין הפרטים השונים ובין הפרט לקבוצה. כך תתרחב הבנתם בדבר מבניהן ומאפייניהן של מסגרות חברתיות. השיר "חברים בכל מיני צבעים" של חנה גולדברג ממחיש את הריבוי והמגוון המאפיין כל קבוצה אנושית. כל חבר וכל חברה מאופיינים בתכונות ובהתנהגויות שונות, והן אלה שמאפשרות ליצור קשרים מגוונים.

בין חברים יש גם מחלוקות ואי הבנות, ועל התלמידים לדעת שעשויות להיות דעות שונות ומנוגדות, אך חשוב לדון בהן בצורה מכובדת ולחשוב על פתרונות. מוצע לקיים משחק תפקידים בזוגות, שבו המורה תציג מחלוקת בין תלמידים, והם יחפשו פתרונות. גם אם אין מגיעים להסכמה, הרי שעצם ההידיינות מקצרת את הדרך לפתרון. מוצע לקרוא בפני התלמידים את השיר "שני חברים" של יהודה אטלס ולשוחח על השונות בחברות.

יש לי חבר,
קוראים לו אלי,
שבכל הדברים
הוא נורא דומה לי.

כשאני רוצה דווקא בג'ולים
גם הוא בא לשחק;
כשהוא רוצה לטייל –
גם לי מתחשק.

כשהוא עצוב או שמח –
תכף גם אני
ותמיד אנחנו בשולם
ואין בכלל עניינים.
אם אני רוצה שקט –
הוא תכף צורח;
אם אני אומר משהו –
הוא מיד מתווכח.

כל כך אנחנו דומים, אני ואלי
אחד לשני,
עד שלפעמים נדמה לי
שהוא – זה אני.
יש לי חבר אחר,
קוראים לו אדר
שהוא ואני
לא מסכימים בשום דבר.
תמיד הוא אוהב
דברים שאני שונא,
בקיצור, לשנינו
יש אופי שונה.
לפעמים זה מרגיז
לפעמים זה מעצבן,
אבל, בעצם –
זה הרבה יותר מעניין.

הצעה לשיחה:

1. למה מעניין יותר כשלא מסכימים?
2. האם חברים צריכים להסכים על כל דבר?
3. אפשר להיות ברוגז כאשר לא מסכימים על מה שהאחר רוצה. אבל אפשר גם אחרת. איך?

**היסוד המארגן בסעיף זה:
ערך, מושג: זכויות וחובות**

המושגים הערכיים **זכויות אדם** ו**זכויות הילד** טופלו בפרק השני. בפרק זה הם מקבלים ביטוי רחב יותר, ובו ניתן הסבר מפורט יותר לגבי זכויות הנוגעות לקבוצת השייכות ולפגיעה בחבריה: שוויון הזדמנויות, אפליה ועוד.

הדוגמאות לדיון נלקחו מאירועים המתרחשים בחיי היומיום, גם אם לא במכוון ומתוך כוונה רעה. מטרת המשימות היא להביא למודעות התלמידים את הצורך להיות רגישים, לחשוב על הזולת גם כשהדבר "לא נוח" ו"לא מתאים". ילדים רבים נפגעים מחבריהם במצבים מקריים /בסיטואציות מקריות ולא מכוונות. לפיכך חשוב ליצור תרבות המאופיינת בהתחשבות בזולת ובעיקר בילדים בעלי צרכים מיוחדים, בילדים שונים כמו עולים חדשים, נכים ואחרים.

חשוב שהתלמידים יבינו את הקשר בין לשון הזכות לבין התנהגותם במצבים שונים.

לראשונה נדון בהרחבה המושג חובה במערכת החברתית – בכיתה. חשוב שהתלמידים יבינו שהחובות המוטלות על חברי הקבוצה הן חלק מהנורמות, מהכללים ומהנהלים של קבוצת השייכות, וכפי שלמדו בפרק השני – קיים מתח מתמיד בין רצונו של הפרט לבין צרכי החברה וערכיה. בגיל זה עוברים הילדים מהתייחסות ממוקדת בעצמם /אגו-צנטרית להתייחסות הממוקדת בחברה/סוציו-צנטרית, ומתחילים להבין שלפרט יש חובות שעליו למלא, גם אם אינן לרוחו. הסיפור ממחיש את המתח הקיים ומסיים בתוצאה הצפויה שלכל התנהגות יש השלכה: רווח או הפסד.

"החינוך החברתי משמש אחד האמצעים לעידוד הזדהותם של התלמידים עם מטרותיו של החמ"ד ותרגומן לחיי החברה בישראל. החינוך החברתי הוא מסגרת מתאימה לאימון מוקדם בקיום מצוות, בעיקר בתחום שבין אדם לחברו, בהשתתפות פעילה בחיי הקהילה הדתית ובנטילת חלק בתפקידים ציבוריים." (ראו בקווים מנחים למדיניות החינוך הממלכתי דתי עמ' 15 סעיף 2.3).

חוברת הכיתה שלנו מוצע לשתף את התלמידים בתכנון חוברת הכיתה. להלן דוגמה.

1. תכנון חוברת הכיתה

א. **כתבו** על נייר טיוטה מה אתם רוצים שיהיה בחוברת הכיתתית. דוגמה: תצלומי ילדי הכיתה, סיפורים קטנים על אירועים בכיתה, עליכם ועל החברים, ציורים של ילדים.

ב. **החליטו** על שמות לנושאים שבחרתם וכתבו אותם בטיוטה.

2. ארגון ועיצוב החוברת לפי נושאים

א. לכל נושא הכינו דף נפרד, ובראש הדף כתבו את שם הנושא באותיות יפות.

ב. מתחת לשם הנושא יש לכתוב לפי הבחירה סיפור או שיר. הדביקו תצלומים, או תציירו ציור. **כתבו** הסבר לתצלום.

ג. קשטו יפה את הדפים.

ד. הכינו שער וכריכה לחוברת הכיתתית.

שולחן המחשב

1. אפשר להקליד את הסיפורים למחשב ולהדפיס.

2. אפשר לסרוק את התצלומים ולעצב את דפי החוברת.

3. אפשר לסרוק את דפי החוברת למחשב.

4. אפשר להכין מצגת של החוברת.

רגע לפני שמסיימים!

מסתכלים, בודקים ושואלים:

- האם סיימנו?
- האם לא שכחנו משהו?
- האם אנחנו מרוצים?
- אולי צריך לתקן, להוסיף או לשנות קצת?

פרק רביעי: אני, משפחתי והאחרים – ביישוב ובמדינה

הערות דידקטיות ואחרות

בפרק זה מתרחבים מעגלי ההשתייכות של התלמידים, ליישוב שבו הם חיים ולמדינה שהם אזרחיה.

כאמור, לימוד מעגלים אלו מצומצם בכיתה ב, בשל העובדה שהוא יילמד בהרחבה בכיתות ג ו־ד, אולם חשוב להבהיר לתלמידים את המסגרות הכלליות שאליהן משתייכים הם, בני משפחתם וחבריהם לכיתה. על ידי כך מתחילים התלמידים להבין את המבנה החברתי ההולך ומתרחב ואת מאפייניו השונים, הקבועים והמשתנים עם התרחבותו. העובדה שבמעגלי השתייכותם הרחבים כלולים תושבי היישוב ואזרחי המדינה מפתחת בקרבם של התלמידים תחושה של גאווה ושל ביטחון.

מטרות הפרק

הלומדים

1. **יכירו את מעגלי השתייכותם הרחבים – היישוב והמדינה – ויבינו שבני אדם משתייכים לכמה מעגלי השתייכות ומתנהגים בהתאם לכללים הנהוגים בהם.**
- 1.2 **יספרו מה הם יודעים על היישוב שבו הם חיים, על המשותף לתושביו, ויבינו שיש אירועים ופעולות המשותפים לכל התושבים.**
- 1.3 **יבינו שהיישוב ותושביו הם אחד ממעגלי השתייכות שלהם, של בני משפחתם ושל חברי כיתתם.**

2. **יכירו את מאפייניה העיקריים של מדינת ישראל, ויבינו שהמדינה היהודית־דמוקרטית היא מעגל ההשתייכות הרחב ביותר לכל אזרחיה.**
- 2.1 **יכירו את המאפיינים העיקריים של המדינה, יבינו שמאפיינים אלה משותפים לכל האזרחים החיים בישראל.**
- 2.2 **יכירו כללים וחוקים אחדים של המדינה ויבינו שכל האזרחים מחויבים לציית להם.**
- 2.3 **יבינו שאזרחי ישראל הם מעגל ההשתייכות הרחב יותר שלהם ושל בני משפחתם.**
- 2.4 **יבינו את הקשר בין העם היהודי לארץ ישראל ולמדינת ישראל בעבר ובהווה.**
- 2.5 **יבינו שמדינת ישראל היא הבית של העם היהודי, ויהודים דתיים תופסים אותה כראשית הגאולה.**
- 2.6 **יהיו מודעים למעגל ההשתייכות הרחב יותר – העם היהודי. יהיו שיגידו שמעגל האנשים שהשקפתם הומניסטית־דמוקרטית הוא אולי רחב עוד יותר.**

היסוד המארגן בסעיף זה:

תופעה: תושבי היישוב הם אחד ממעגלי השתייכות

ההשתייכות ליישוב ולתושביו היא תופעה ועובדה, אך הבנתה אינה מובנת מאליה. המושגים "יישוב" ו"תושבי היישוב" מופשט מאוד עבור התלמידים. ילדים בגיל צעיר מתקשים להבין את הממדים הרחבים. על כן הפעילות המוצעת היא קונקרטי מאוד ומתייחסת לפעולות משותפות שאנשים מבצעים ביישוב, כמו חגים ואירועים, החלפת ספרים בספרייה ועוד.

חשוב לצאת מההיכרות ומהידע של התלמידים על היישוב שלהם. בנוסף ירכשו התלמידים היכרות ראשונית על אודות יישובים אחרים בתחומי המדינה ושמותיהם.

כדי לחזק תובנות אלה ישאלו התלמידים את בני משפחתם על בחירתם ביישוב שבו בחרו לחיות. ייתכן שחלק מהתשובות שיצינו חוסר בררה או יביעו אי שביעות רצון מהיישוב. במקרים אלה יש לקבלן ולא לייפות את המציאות. אך יחד עם זאת מוצע להביא לכיתה אירועים ופעולות המתקיימים ביישוב ומעצימים את הגאווה המקומית.

אנחנו אזרחי מדינת ישראל (חוקים, סמלים, שפה)
(בספר בעמ' 191)

היסוד המארגן בסעיף זה:

ערך: השתייכות למעגל רחב – למדינת ישראל

ההשתייכות למעגל הרחב – מדינת ישראל אינו ברור והוא מופשט עוד יותר מהקודם, הקהילה – תושבי המדינה רחבה ולא מוכרת באופן מוחשי. הלומדים אמורים לדמיין את הקהילה הגדולה והבלתי מוחשית באמצעות טקסים וסמלים, קיום אירועים קולקטיביים, מיתוסים ותיאורים שהתרחשו בעבר ומתרחשים בהווה במקומות שונים מסייעים לדמיין את הקהילה הרחבה והבלתי מוחשית. על ידי לימוד מרכיבים אלה והצגתם בפני הלומדים מתחזקת ההבנה ומתגבשת הזהות היהודית-ישראלית של הלומדים. בפרק הראשון הכירו התלמידים את תעודת הזהות הישראלית ומרכיביה, ובהם סמל מדינת ישראל. כעת יתוודעו למאפיינים אחרים של המדינה: ההמנון, הדגל, השפה והחוקים.

התלמידים יקראו את ההסבר על הכרזת המדינה ועל מגילת העצמאות המניחה את היסודות למדינת ישראל, מדינה יהודית ודמוקרטית. הצגת המידע על מגילת העצמאות מאפשר להרחיב בכיתה ולהבהיר את החשיבות של עצמאות מדינת ישראל. אין הכוונה להעמיק ולהרחיב, אלא לערוך היכרות ראשונית עם מאפיינים אלה על מנת שתיווצר מסגרת מושגית למעגל ההשתייכות. מוצע להביא לכיתה את הדגל, להציג את מפת הארץ, סמלים שונים, בולים וכסף, וללמד את מילות "התקווה". התלמידים יאתרו מקומות שבהם מונף דגל המדינה או מוצג סמלה, יציינו אירועים שבהם שרים את ההמנון, וכך יצטבר הידע לכדי גיבוש מושגים והבנתם. חשוב ללמד שבעת שירת ההמנון עומדים דום ובמסגרות דתיות שרים לאחר מכן את "אני מאמין".

**הצעה להעשרת הידע על בולים
הבולים מייצגים את המדינה שלנו
מהו בול? מה יש בבול.**

הבול הוא צורת תשלום לדואר עבור משלוח מכתב או חבילה. הבול הוא פיסת נייר קטנה עם מסגרת משוננת (שיש לה שיניים). בצד העליון של הבול יש איור שמבטא רעיון, מתאר מקום בארץ או אירוע חשוב, או שהוא איור של אנשים, כמו סופרים, אנשי מדע. בצד האיור כתוב מחיר הבול בשקלים. בצד התחתון יש דבק להדבקה על המעטפה. כל מדינה מנפיקה (מוציאה) בולים. כדאי לעודד את התלמידים לאסוף בולים ולסדרם באלבום.

אני ישראלי, אני ישראלית, כולנו ישראלים
(בספר עמ' 195)

היסוד המארגן בסעיף זה:

עקרון וערך: ציות לחוקי המדינה ושמירה על זכויות אזרחיה

המושג **חוק** מוכר לתלמידים מחוקי התנועה ומשמרות הזה"ב (זהירות בדרכים), מחוקי משחק ומהכללים של בית הספר, שאף הם מעין חוקים. הלימוד יתמקד בחוקים שמכירים התלמידים, אך יש להבהיר שהחוק הוא החלטה של הקבוצה, או ברמה הארצית – של הכנסת, שהיא הרשות המחוקקת. לפיכך ניתן לשנות חוקים בהתאם לתנאים משתנים, אולם כל עוד אין החוק משתנה יש לקיימו כלשונו.

כדי להבהיר את חשיבותו של החוק כמסדיר את אורח החיים במסגרות השונות, מוצע לקיים משחק תפקידים שבו יתואר מצב הנעדר חוקים וכללי התנהגות, בבחינת "איש הישר בעיניו יעשה".

לאחר זמן עוצרים את המשחק ומקיימים דיון: מה הייתה ההרגשה? האם היה קל לתפקד? קשה? מדוע?

סיום הנושא

לקראת סיום הנושא מוצע למורים להרחיב את מסגרת האלבום המשפחתי שהתפתח במהלך הלימוד ולהציבו כבסיס לארגון של אירוע חגיגי.

בכיתה ב אין מקום להערכה כמותית באמצעות מבחנים ובמיוחד לא בנושא זה, אולם מומלץ לבדוק הבנה וידע של מושגים שנלמדו במהלך הנושא שהם אבני היסוד בתכנית, (חלקם הגדול בביאורי המילים) באמצעות כלי הערכה פתוחים לקבוצות או ליחידים – מטלות ביצוע, כמו: כתיבת חיבור קצר או שיר, הכנת תערוכה, ציורים, הכנת מצגת (לילדים שמגלים שליטה במחשב). ראו בתכנית הלימודים "הערכה משולבת בהוראה-למידה", עמ' 153–157. כמו כן ראו דוגמה להערכת ההבנה בתדריך היישומי לכיתה ב בתכנית הלימודים, עמ': 171, 175, 177.

רשימת מקורות להרחבה ולהעשרה

א. תכניות לימודים ומסמכי עזר

תכנית לימודים למולדת חברה ואזרחות לכיתות ב־ד, תשס"ג, משרד החינוך, התרבות והספורט, ירושלים.

תכנית לימודים לחינוך לשוני לבית הספר היסודי, תשס"ג, משרד החינוך, התרבות והספורט, ירושלים.

כישורי חיים לבית הספר הממלכתי והממלכתי דתי, לכיתות א־ב, תשנ"ו, אגף שפ"י ואגף ת"ל, משרד החינוך, התרבות והספורט, ירושלים.

להיות אזרחים, חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל, התשנ"ו, משרד החינוך, התרבות והספורט, ירושלים.

למידה בסביבה מתוקשבת בחינוך היסודי, תשס"ד, משרד החינוך, האגף לחינוך יסודי, ירושלים.

מסכת אבות עם פירוש, רבנו עובדיה מברתננורא, תשנ"ב, אל המעיין.

קווים מנחים למדיניות החינוך הממלכתי דתי, תשרי תשנ"ג, 1992, משרד החינוך והתרבות, מנהל החינוך הדתי, ירושלים.

קריאת מפה, מיפוי מיומנויות ומושגים, תכנית ארכית לכיתות ב'ו, התשנ"ה, משרד החינוך והספורט, האגף לתכניות לימודים, ירושלים.

ב. ספרי לימוד וספרות לילדים

אטלס יהודה, גם הילד הזה הוא אני, בית הוצאת כתר, ירושלים בע"מ.

אנטמן רינה, 1999, בשפת השורות, מקראה בין תחומית לבית הספר הממלכתי דתי, כנרת הוצאה לאור.

היימן לילי, מימוני זיוה, התשנ"ח, איש איש וביתו, לכיתה ב, הוצאת מעלות, ירושלים.

ואני תפילתי, סידור לילדים, 2003, הוצאת קוראים.

חלונות, מקראה לכיתה ב, תשנ"ג, משרד החינוך, מט"ח ועם עובד.

טליתמן בינה, רייזברג רחל, 2001, דרך המילים – ספר א שלי, כנרת הוצאה לאור.

מאיר מירה, 2001, אני אוהב לצייר, ספריית פועלים, תל אביב.

מוזס שמחה, צירלין מלכה, התשנ"ג, איש איש ומשפחתו, לכיתה ב, הוצאת מעלות, ירושלים.

ע' הלל, 1966, בולבול תגיד לי למה? מסדה, תל אביב.

ע' הלל, 1967, אותי לראות אף אחד לא יכול, מסדה, תל אביב.

פגיס דן, 1989, הביצה שהתחפשה, עם עובד, תל אביב.